श्रीगणेशायनमः॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ लक्ष्मीनृसिंहायनमः॥ अथयानवलंब्यबहुलंवाव्यवहारास्तेषांसर्वनाम्ना
१ मर्थाः कथंनिर्वाच्याः तथाहिईश्वरसद्भावेकिंप्रमाणमितिब्रुवाणःप्रतिवक्तव्यः किंशब्दस्यमाक्षेपार्थोवाकु
त्सितार्थोवा वितर्कार्थोवाप्रश्नार्थोवास्यात् तत्रयदिप्रथमःपक्षः तदाईश्वरसद्भावेनास्तिप्रमाणमित्युक्तं
स्यात्तथाचसतिनप्रतिज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरितिहेत्वादिकंवाच्यंभवतितत्रभवतानाभ्यधायीतित
स्मात्न्यूनत्वदोषः अतएवनद्वितीयः ईश्वरसद्भावेकुत्सितंप्रमाणमित्यस्यापिप्रतिज्ञामात्रत्वात् अपिचसाध्यसा
धकत्वात्कुत्सितमन्यथावा अन्यथाचेदलंतदुद्भावनया साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् नापिप्रथमःप्रमाणं
चसाध्यासाधकंचेतिव्याघातात् गौणोयंप्रमाणशब्दइतिचेत्प्रमाणत्वयोगिनियद्ययंप्रमाणशब्दप्र १

योगस्तदा गौणत्वव्याघातो मुख्यत्वात् अथ प्रमाणाभासे तदालंबनतु उद्भावनया ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सित इत्यत्र पर
स्यापि संप्रतिपन्नत्वात् ईश्वरसद्भाव इति विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् अन्यत्रापि हि विषये प्रमाणाभासः कुत्सित एव साध्या
साधकत्वात् नापि तृतीयः तथा सति वितर्कस्य पक्षांतरसापेक्षत्वेन पक्षांतरमपि वचनीयं भवति ईश्वरसद्भावे किं प्रमा
णमुतान्यदिति तत्र भवता नाभ्यधायि ततो न्यूनत्वं दोषः नापि चतुर्थः प्रश्नायात्व किं शब्दात्कस्यचित्पदार्थस्य
जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिना
भिधेयं तदयं प्रश्नः ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयः तद्विशेषविशेषे वा अभिप्रेतः आद्यश्चेदीश्वरसद्भावे प्रमाणमि
तरमापद्येत यद्विषयो हि प्रश्नस्तदभिधेयं प्रमाणसामान्यविषयः प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्देनाभिधीयत एव अथ द्वितीयः तथा
पीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दो विशेषपरः तथोत्तरवाक्येपि कोसौ विशेषः

त्तिचेत्तन॰पूर्ववदुत्तरात् किंचास्यापिप्रश्नस्य विशेषा विषयः किंशब्दस्य विशेषशब्देनसामानाधिकरण्यात्तथा चसतिविशेषइत्येवो
त्तरंस्यात्स्यादेतत् विशेषशब्देनन विशेषमात्रमनवधारितमत्र विवक्षितं किंत्वसाधारणीप्रमाणव्यक्तिस्तत्र विशेषशब्दस्य तात्प
र्येतस्मात्कासावसाधारणीप्रमाणव्यक्तिरितिप्रश्नार्थः तत्र चतस्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं उक्तं नैवंविधाः प्रला
प्रलापाइति॰ नैतदेवं यतोत्रापि विशेषइत्येवोत्तरं यथाप्रश्नवाक्यग तस्य विशेषशब्दस्य सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपायां प्रमाण॰
व्यक्तौ तात्पर्यं तथोत्तरव्यवस्थितस्यापि एवं चसति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्ये
नप्रतिपादितमितियुक्तमुक्तं अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोयमभिप्रायः अत्रार्थेनुमानं प्रमाणमितरद्वेति॰
अत्र्यप्यनुमानमित्युक्ततरमस्माकं किंतदनुमानमिति चेत्॰ अयमपि प्रश्नोनुमानमात्रविषयः उत विशेषविषयइति विकल्प्य प्र
माणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति अत्र संग्रहश्लोकौ॰ यथाविधं यं विषयं निजस्य प्रश्नस्य निर्वक्ति परो यथोक्त्या॰ वाच्यस्तथै

वोत्तरवादिनार्पितयैव वाचा सतत्त्वाविधोर्थः प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो वाचा तयैवेषभवेन्निरुक्तः। इदं त्वयाप्यास्थितमेतयै
वगिरा स्वपृच्छाविषयस्य वक्ता· प्रश्नार्थात्र्य किंरूपा जिज्ञासा विषयतार्थस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा इच्छा च नाज्ञाते
भवति अतिप्रसंगात्· तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातुमिच्छातात्तत्वस्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं व्यक्तव्यं तदन्यथाभूतार्थेत
थाभूतार्थं चेत्· तेनैव स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते विषये प्रमाणप्रवृत्तिमंतरेण। तदीययथार्थे तस्य वक्तुमशक्यत्वात् तेन
प्रमाणेन स्वगोचर ईश्वरसद्भाव उपस्थाप्यते इत्यनायासेनैव सिद्धोस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः· अथायथार्थं तत्त्वस्मिन्न
यथार्थज्ञानविषये यद्ययथार्थमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवतः पृच्छतो वाञ्छितं तदा केयं स्वाधीनेर्थे परापेक्षा भवता
नेवायथार्थज्ञानोत्पादनकुशलो यैर्थैकं मिथ्याज्ञानमजीजनत तथापरमप्युत्पादयतु वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारो मि
मिथ्याज्ञाने सर्वत्रैवाकृतिनः किमिह नियुज्यामहे· अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य यो विषयः स मदीययथार्थज्ञा

न विषयो भवता क्रियतामिति त्वदीयं वाच्छितं तदा व्याघातादि दृष्यर्थे भवतः प्रवृत्तिरेवानुपपन्नाः शुक्तिकारजतात्मत्वेन मम यथार्थ
ज्ञानस्य विषयो भवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावान्कथं कारं प्रयतेत येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेन रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वव्या
२ घातात् ॰ अथ मन्यसे सिद्धांतमनुसंधानेन त्वयायथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यत इति ॰ मैवं यद्यु ईश्वरसद्भा
व विषयो भवताप्रमाणाभासः प्रमाणत्वेन भ्रांत्या प्रतीतस्तस्य प्रमाणत्वमस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः सि
द्धांतः प्रत्युत यदीश्वरसद्भावविषयं यत्प्रमाणं भवताप्रमाणाभासत्वेन भ्रांत्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमाणीनीयमिति ॰ स्यान्मतमी
श्वरसद्भावविषयप्रमाणस्य भवता ज्ञापनं क्रियतामित्याभिमतं पृच्छतामस्माकं न तु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विरोधोप्यभिमत इ
ति ॰ न ॰ ज्ञापनमात्रस्य प्रमाणज्ञानमादायाप्युपपत्तेः तत्र स्वाधीने भवतः का परापेक्षेत्याद्युक्तमनुषंजनीयं ॰ स्यादेतत्
येयमीश्वरसद्भावविषयप्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना साव्यभिचारिणी सत्या वेति संशयो त्रास्माकं तेनैकपक्षनि
धारणाधीनं यदीदं दूषणं भवादिभवतात्तन्निरवकाशमिति ॰ नैतदस्ति ॰ एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंशये त २

स्याःप्रतीतिगोचरोयत्प्रमाणंतस्यापियोसौविषयदृश्वरसद्भावस्तत्रसर्वत्रैवसंशयानस्यभवतःसंशयोयंननुविप्रतिपन्नस्येतिस्या
त्॰तथावस्वीकुरुशिष्यभावंप्रसादयचिरंवरणशुश्रूषाभिरस्मांश्छेत्स्यामस्तेसंशयमितिविप्रतिपन्नाएवावयमाहोर्यैःसंशयो
स्माकमितिचेद्तर्ह्येवधृतैककोटयएववयंकायानुरोधात्संशयमात्रंवामहद्दत्फलंस्यात्॰एवंतर्हितदेककोअवधारणंभवतां
यथार्थमयथार्थंवेतिविकल्पोक्तयुक्त्यादूष्यं।एतेनानवध्यवसायेनतदस्माभिःप्रतिपन्नमित्यपिनिरस्तंवेदितव्यं॰व्यभिचारिवि
षयमव्यभिचारिविषयवात्तदितिविकल्पाभ्यांतस्यापिग्रस्तत्वात्परस्परविरोधेहिनप्रकारांतरस्थितिरितिन्यायात्॥
एवमीश्वराभिसंध्यादावपितत्तत्स्थानेतिष्ठत्सर्वनामांतरखंडनमत्रद्रष्टव्यं॥ ॥इतिखंडनखंडेसर्वनामार्थनिरुक्तिः
स्तृतीयःपरिच्छेदः॥॰ ॥ननुतथापिभावात्मकेतस्मिन्नीश्वरेविधायंकिंकिंचित्प्रमाणंवक्तव्यमितिचेत्॰किंपुनर्भा
वत्वं॰विधीत्वमितिचेन्न॰अभावस्यापितथाभावात्॰प्रतिस्वव्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वात् तेश्चअस्तीतिप्रतीतिविविष

४ थत्वमिति चेन्न अभावो घटस्यास्तीति प्रत्ययसंभवेनाभावस्यापि तथात्वप्रसंगात् नास्तीति प्रतीतिविषयत्वेपि घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः।
अस्तीति चास्त्यर्थो वा शब्दो वा विवक्षितः नाद्यः तस्याभिरुक्तेः सत्तातदर्थ इति चेन्न सामान्यादीनां तदभावादभावत्वाप
त्तेः सत्त्वपसत्त्वं च निरस्तं नापि द्वितीयः अभावोस्तीत्यपि प्रतीतेरुक्तत्वात् वर्ततइत्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्व
प्रसंगात् सोप्यस्तिपर्याय इति चेन्न उभयसाधारणैकार्थनिर्वचनमंतरेण पर्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् यत्रैक
स्यास्तिपदप्रयोगस्तत्रैवापरस्य वर्ततइति इति प्रयोगात्सामान्यतस्तावत्पर्यायत्वं शक्याधिगममिति चेन्न प्रमेयाभिधे
याभिधेयादिशब्दानां तथात्वेप्यपर्यायत्वात् यत्नेस्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्निर्वचनप्रसंगस्तदवस्थः स एव चा
र्थो भावत्वमुच्यतां किं शब्दोल्लेखगवेषणया अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वमिति चेन्न व्यवच्छेद्यासंभवेन परपद
वैयर्थ्यप्रसंगात् भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मत्वस्वीकारात् तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिः तदभावो ना

स्तीति भावस्य प्रतीतिरिति चेत्· न· तावतापि लक्षणानिरुक्तेः। अपरप्रतिषेधमुख्येन प्रतिपद्यमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न·
चक्षुरादिभिर्भावाग्रहणप्रसंगात् न हि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यं अभावो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसंगात्· नहि
यं भावविषया भवत्यक्षेपरप्रतिषेधमुख्येन प्रतीयमानत्वात् नाप्यभावविषयेवत्तं निषेधार्थत्· नैवं प्रतीतिरेवस्यादिति चेन्न·
शाब्द्याः प्रतीतेः संभवात्· आकांक्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्वसंसर्गबोधनात्· अत्यंतासत्यपि ह्यज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि:
प्रत्यक्षप्रतीतेस्तथाविवक्षितत्वादयमदोष इति चेन्न· प्रत्यक्षभावस्य प्रत्यक्षत्वानंगीकारात्· सेश्वरपक्षे सर्वप्रत्यक्ष
मिति चेन्न· तेन तेषामपरप्रतिषेधात्मतया ग्रहणे प्रमाणाभावात्· तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणमिति चेन्न· वि
धिरूपत्वस्यानवधारणात्· यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्तावद्भावरूपमिति चेन्न· परपदै[illegible]
र्थ्यात् तत्त्यागेप्यचाक्षुषादित्वापत्तेः यदेवंविधं तद्भावरूपमिति च वदतैवंविधत्वाभावत्वमंग्यद्वाच्यं [illegible]मि

५ द्रियंदेवंविधंनज्ञावत्वमितिनियमानुपपत्तेःअस्योपलक्षणत्वेचोपलक्ष्यस्यान्यस्यवाच्यत्वात्॰अस्यैवभावत्वार्थत्वे
चाभावेनास्तीतिरूक्त्वाप्रतीयमानस्यभावस्यभावत्वाभावप्रसंगात्॰भिन्नंचभावत्वंनसंभवतिषट्पदार्थव्यतिरेकप्र
गादिति॰यत्त्वकिंचिज्ज्ञावत्वंतत्त्वात्मनिअस्तिनोवा॰अस्तिचेत्तत्त्वात्मनिरत्तिविरोधःनास्तिचेन्नइतिचेत्स्वस्यप्र
तिषेधमुखेनाप्रतीयमानस्याभावत्वंप्रसंगइति॰नचैवमीश्वरसद्भावेप्रमाणानुपदर्शनेतदभावएवापद्यतेइतिचेत्॰
अभावत्वंकिमभिधीयते॥निषेधात्मकत्वमितिचेन्न॰तद्यदिप्रतिक्षेपात्मकत्वंभावोप्यस्तिभावाभावयोर्द्वयोरपिपरस्पर
प्रतीक्षेपात्मत्वस्वीकारात्॰अथाभावत्वमेवतत्तदाननिवृत्तःपर्यनुयोगः॰एतेननिषेधमुखेनप्रतीयमानत्वमितिनिर
स्तं॰भावविरोधित्वमितिचेत्॰सर्वभावविरोधित्वंवातद्विशेषविरोधित्वंवानाद्योसिद्धेः॰नहिघटाभावोभूतलादिविरु
णद्धिनद्वितीयोभावानामपिकेषांचित्तथाभवात्॰अथासहावस्थानविरोधोविवक्षितःसभावानांनास्तीतिचेन्न॰ ५

भावाभेदकत्वेन स्वात्वादौ तस्यापि भावत्वात् एकविधावन्यनिषेधः स इति चेन्न · भावभेदयोरेवप्रसंगात् · एकविधेरेवापरनिषेधः स इति
चेन्न · निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे चासिद्धेः नास्तीति प्रतीयमानत्वमिति चेत् · घटाभावो नास्तीति घटस्य तथा प्रतीयमा
नतया भावत्वापत्तेः अस्तीति भावनिरुक्तौ यदुक्तं दूषणं तदापत्तेश्च प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति चेन्न · प्रति
योगिनः परार्थत्वेतिप्रसंगात् · विरोध्यर्थत्वे तदनिरुक्तेः असदर्थत्वे च न अतत्रार्थस्यासिद्धेः अतीतानागतज्ञानादौ विष
यादिनाव्याप्तिप्रसंगात् · यच्च किंचिदभावलक्षमुच्यते स भावो वाभावो वा स्यात् नाद्यः भावस्याभावानाश्रितत्वात् · विषयिध
र्मेण च कथमपि तथात्वे तन्निर्वाच्यं स्यात् अन्यदेव तत्त्वदिति चेन्न · तद्वद्भावस्याभावत्वेस्वत्वकृतेः भावत्वे च व्याघातात् · न द्विती
यः तस्य तन्मनिरुक्तौ विरोधापत्तेः अवच्छिन्नाव्यापकत्वप्रसंगादिति प्रतिक्षेप्य विशिष्टमेव यत्प्रतिभाति स भाव इति चे
न्न · प्रतिक्षेपानिरुक्तौ प्रतिक्षेप्यानिरुक्तेः ॥ ॥ विशिष्टत्वाद्यर्थश्च निर्वचनीयः स्यात् · तत्र विशिष्टविशेषणवि

शेष्यतत्संबंधेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा० नाद्यः दंडपुरुषसंबंधानंतरेण दंडिनोन्यस्याप्रतीतेः दंडिनमानयेत्युक्ते तद्वदानयनप्रसंगाच्च०
६ न तत्संबंधेनोपलक्षितत्वात्तथेति चेन्न० अत एव तदुपलक्ष्यत्वेतिप्रसंगात्० तद्वतश्चान्यत्वात् संबंधोस्तु स च तदधिकरण एवेति चेन्न०
संबंधान्तदधिकरणसंबंधान्यत्वापत्तेरिश्येषपंथाः। तत्संबंधिनि तत्र व्यवहार इति चेन्न० तस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविरो
धस्य वक्तुमशक्यत्वात्० एवं परंपराकल्पनायामनवस्थामात्रं न तु व्यवहारोतो विशेषः कश्चित्० द्वितीये तु प्रत्येकं दंडव्यवहारप्रसंगो विशेषाभावात्०
न तु प्रत्येकं दंडिपदार्थः किंतु मिलिता इति चेत्० मिलिता इति किं तेषां मेलकं वाभिधीयते उत तेभ्योन्यः कश्चित्० आद्ये प्रत्येकं स एव प्रसंगः मेलकेप्यधिकः
द्वितीयस्य प्रतीतिव्यवहारविरोधात्पूर्ववन्निरस्तः एकज्ञानारूढे वा चिरलनानाज्ञानारूढे वानेकस्य संबंधश्च विशिष्टपदार्थ इति चेन्न० घटपटा
विति बुधावारूढे घटपटयोः संबंधश्च घटपटरूपो विशिष्टः स्यात् घटत्वपटत्वसंबंधानां त्वद्बुद्ध्यावारूढानामुपगमेत संबंधस्यापि तद्बुध्या
रोहोपगमश्चोव्याव्यात् अन्यथा घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशिष्टरूपश्च पटः कथमभ्युपेयः तत्र च न घटपटावित्यपि विशिष्टमेव स्वतंत्र
योर्घटपटयोः परस्परासंबंधयोस्तत्र व्यवहरणात् न पुनर्यथा दंडिपुरुषस्तथा घटीपटः पटीघट इति वत्तत्र व्यवहारः नन्वेकज्ञाना ६

रूढत्वेनैव तयोर्नैमंतव्याप्तौ(य) तो· चरपराविति द्वित्वं तद्व्यानवगाहनात्कथं विज्ञानेनावगाह्येतेति प्रश्नस्याभिज्ञाप्रस्तावोक्तान्दोषानाद्व्यास्या
मः अत एवाविरलनानाज्ञानारूढत्वापि विशिष्टता निरवकाशा अथाप्रकाशमानासंबंधानैकैकएकबुध्यारूढस्तथा न चैवं घटपयो
न कथमुक्तदोषापत्तिरिति चेन्न अप्रकाशमानोसंबंधोययोरित्यप्ययमर्थो विशकलइति घटत्वव्यक्त्यादिवैशिष्ट्यमपि तत्र भज्येत
विशेषात् अथ धर्मधर्मिसंबंधाः स्वतंत्राणवैकबुध्यारूढास्तथा न च घटपटधर्मधर्मिरूपा वित्यनतिप्रसंग इति चेन्न · धर्मत्वस्यै
कदंडादिगुणादिसाधारणस्य वक्तव्यपातात् · सोप्येष्टव्य इति चेन्न · इष्टस्य तापरस्यापि तथापि वालुकावद्विशकलितस्यापगंतव्य
त्वात् एव धर्म्यैव किं न धर्मस्यात् · तथाप्रतीत्यभावान्नस्यादिति चेन्न · त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहस्याविशेषप्रतीतिरपि तथा किं न स्या
स्यात् मास्तु धर्मत्वमनुगतं तद्रूपादिपदार्थस्वरूपमेव तथाविविधं यत्तदेव धर्मिणा संबंधेन च समम् एकबुध्यारूढं विशिष्टं नान्य
दिति चेन्न · तेषां स्वरूपाणां भेदेन नानाभूतेषु विशिष्टेषु अनुगता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात् · संबंधमपि च तर्हि विलुप्येव स्वभावाद्विरू

८ पादिकं तथा धियमाधत्तां एवमपि किं न स्यात्स्यादिति चेद्धि वराको धर्म्यपि विसृज्यतां यथा विना संबंधं विशिष्टबुद्धी रूपादिस्वभावसाम
र्थ्यात्समर्थितात्तथा विनाधर्मिणमप्यस्त्विति जिज्ञं जैनैः। स्यादप्येवं यदि शुक्ल इत्येतावन्मात्राद्येवं प्रतीयेत किंतु रूः कूः शांख इत्यादि
ना प्रत्ययेन सा सामानाधिकरण्योल्लेखिना धर्म्यप्यानीयत इति चेन्न। शौक्ल्यस्य जातेर्वा रूपादेरविरलतादृगवस्थितस्य वा स्वरूपवैल
क्षण्यमेव तत्पदेनाभिधीयतां येन विनाप्यधिकरणं सामानाधिकरण्यव्यवहारः स्याच्च। किंचैनेन तावन्मात्रं बुद्धिमादाय तदर्थं गतवै
चित्र्यां तरखंडने बुद्धिरेव स्वकारणसामार्थ्यात्तथोत्थिता तद्व्यवहारप्रसवित्री स्वीक्रियतां कृतमर्थव्यसनेन। तस्मात्प्रत्येतव्यस्य
वैचित्र्यं प्रत्ययोल्लेखसाक्षिकं। धियं निवेश्य लुपद्योभंगं साक्ष्यवय[illegible]च्छेति। यत्तु केनचिद्भावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभिषिक्ता
तत्तस्य परमुचितं। गुरुर्धियमभावस्य स्थाने स्थानेभिषिक्तवान्। प्रसिद्ध एव लोके दिवुद्धबंधुः प्रभाकरः। अपि चैकबुध्यारूढत्वेन
कस्य संबंधस्य विशिष्ट इति प्रतीयोयमेवं रूपवैलक्षण्याभाक् विशिष्ट इति कथ्यते सोयं विशिष्टो विशिष्टाद्वैलक्षण्येन बोध्य

मानोज्ञानमंतर्भाव्यैवस्यादितितन्नतत्रापिज्ञानांतरानिवेशेनवक्तव्याकेचिदनिवेशेतदभावादविशिष्टत्वेशेषस्याभूलमवेशिष्यायातः।
तद्योग्यस्तथोक्तिश्चेन्न·तद्धियोग्यतापिविशेषणंवालुकावदलग्नाप्रसंजिकैवेत्युक्तप्रभावर्त्तते·एवमेकस्मिन्नितिज्ञानमितिआरूढमि
त्यादिद्वारेरपिद्रष्टव्यं·तथाहि·अविशिष्टाद्विशिष्टस्यवैशिष्ट्येयदिधीर्विशेषः·नबुद्धिधाराविश्रांतौस्याद्वामूलाविशिष्टेति·वि
शिष्टनिरासेनचसर्वाणिलक्षणानिनिरस्तानीतिमंतव्यं·यथागुणाश्रयोद्रव्यमित्यादि॥ ॥इतोपिगुणाश्रयोद्रव्यमित्यसंगतं
तथाहिकथमेतल्लक्षणमवधारणीयंसंख्यारूपगुणवत्तयारूपादेरपिप्रतीतेः।भ्रांतिरसावितिचेत्·पृथिव्यादौकथमभ्रांतिरिति
वक्तव्यंतत्रबाधकाभावादितिचेत्तुल्यं·गुणस्यगुणवत्तायांबाधकमस्माभिरवश्यंवक्तव्यंनिर्गुणागुणाइतिसिद्धांतादितिचेन्न·॥ ॥
रूपादिगुणत्वस्यैवनिश्चेतुमशक्यत्वात्·सामान्यवानगुणइत्यादिगुणलक्षणायोगात्तन्निश्चयइतिचेन्न·अगुणइतिगुणलक्षणां
शस्यासिद्धेः·संख्यावत्ताप्रतीतेर्विद्यमानत्वात्·भ्रांतिरसावितिचेन्न·परस्पराश्रयप्रसंगात्·संख्यावत्ताप्रतीतेर्भ्रांतित्वेगुणल

 

८ क्षणसिद्धिः। तत्सिद्धौ च बाधेन भ्रांतित्वव्यवस्थापनं न च हेत्वंतराद्रूपादेर्गुणत्वसिद्धौ बाधकसिद्धिः दृष्टांतस्यापि संख्यायोगित्वप्रत्यया
क्रांतत्वेन प्रसक्तद्रव्यकोटिप्रवेशात् तथा गुणत्वेनासिद्धेः। संख्यायाः संख्यावत्त्वेन व्यवस्थाप्रसंगात् निःसंख्यत्वस्थितौ दृष्टांतत्वं भविष्यती
ति चेन्न पृथक्त्वेनापि तस्य समावितद्रव्यकोटिप्रवेशात्वात्। एवं पृथक्त्वस्यापि संख्यावत्तयेति। जातौ तथा नाश्रयो कर्म रूपा
गुण इत्यपि न। जातिव्यापनात् जातिमात्राश्रय इत्यर्थ इति चेन्न। अभावाश्रयतया सर्वाव्यापनात्। जातिमात्र इति भा
वाश्रय इति चेन्न। उपाधीनामपि तदाश्रितत्वात्। नोपाधीनाश्रयो रूपादिः किंतु कथमपि संबंधितावत्त्वे चानुमानादि
रप्तिरिति चेत्। उपाधिसंबंधप्रत्याश्रयत्वस्य मंतव्यत्वात्। अन्यथा यदि किंचिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्यविशेषा
नुमात्रं न स्यात्। व्यधिकरणयोर्गम्यगमकभावानुपगमात्। तस्माद्यदेवं लक्षणं न तावन्न जातिरूपे यदि रूपादौ नास्ति।
तदानीमस्ति यद्यस्ति तदा नास्तीति चित्रेण लगेत्युक्ते न लगति मा लगेत्युक्ते लगतीति प्रवहेलिकामनुकरोति॥ ८

अपिचगुणाश्रयइत्यत्रकआश्रयार्थः समवायीतिचेन्न गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वप्रसंगात् · गुणावच्छिन्नस्य समवायस्य गुण
त्वेपि विश्रांतत्वात् · गुणः समवेतोयत्र गुणसमवायी विवक्षितइतिचेन्न अन्यत्रत्यस्याधिकरणार्थस्याद्याप्यनिरूपणेन तेनैव
तन्ध्याकारानुपपत्तेः इहेतिप्रत्ययहेतुराधारइतिचेन्न · इहशंखेपीतिमेतिप्रत्ययात् शंखस्यपीतगुणाधिकरणत्वप्रसंगात् · भ्रां
तिरसौयथार्थश्चप्रत्ययोत्रविवक्षितइतिचेन्न तद्यथासत्वनिरूपणमंतरेण तदाप्रामाण्यस्ययोद्गमशक्यत्वात् नचाद्यापीहे
तिप्रत्ययस्यार्थः प्रतीतः यत्प्रतियोगिकमसत्वं तत्र निरूप्यते पीतत्वं प्रतियोगिनश्च क्वचित्सिद्धमेवेति चेन्न तस्यप्रमित
त्वादेवासत्वानुपपत्तेः तस्याप्रमितत्वमितिचेन्न · तत्रैव साधारत्वानिरूपणादिति · एतेन समवायिकारणं द्रव्यमित्यपि लक्षणं
निरस्तं कथं निर्णीत x तत्र x व्यमिदं समवायिकारणमिदं नेति रूपादौ घटादौ च संख्यासमवायिकारणत्वयुक्तेस्तुल्यत्वात् ·
संख्यैवरूपादौ नास्तीति चेत् नु घटादौ कथमस्ति प्रत्ययस्योभयत्रापि समानत्वादित्युक्तमनुषंजनीयं द्रव्य एव स

९ ख्यास्वीकारेतत्त्वंबंधात्गुणेनितव्यवहारोपपत्तौकल्पनालाघवात्गुणेसंख्याद्यस्वीकारइतिचेन्न॰ विपरीतमेवकुतोनस्यात्॰स
नानसमानाद्यपिवागुणादौ किमर्थमंगिक्रियते द्रव्यद्वारैवतत्रतद्व्यवहारोपपत्तेः ननुसामान्यार्थएवकः॥यथाहिअनु
वृत्तिप्रत्यय● कारणंसामान्यमित्यलक्षणंसाम ॰सर्वकार्योत्पत्तेरनयालदेकदेशान्तरेव्यभिचारात्॰असाधा
रण्यविशेषणात्तदन्यजातीयप्रयोजकत्वंचतदितिचेन्न॰साम मपिप्रसंगतादवस्थ्यात्॰ भेदप्रतिपत्त्यादावपिप्रयोजक
त्वा॰ एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वमितिचेन्न॰ सामग्र्यामप्यस्याःप्रमाणत्वात्॥एतदेकप्रमाणकत्वमितिचेत्॰न॰आर्थक्रि
याभेदादेरपितत्रप्रमाणत्वात्॰एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वमितिचेन्न॰तद्धि शिष्टस्याचितत्वप्रसंगात्॰तदवच्छि
न्नप्रमात्राप्रमाकत्वमितिचेन्न॰तदसिध्येवासिद्धेः इत्थंप्रतिपत्तिर्येनविनानोपपद्यतेतत्त्वमितिचेन्न॰का
रणांतराणामपितथात्वात् इति॰अनुवृत्तंसामान्यमित्यप्यलक्षणं॰किमिदमनुवृत्तत्वं॰अनेकाश्रितत्वमि ९

तिचेन्न·अवयविनासंयोगादिभिर्व्यभिचारात्·नित्यत्वेसतीतिचेन्न·समवायेनव्यभिचारात्·अतएवनबद्धवृत्तित्वमपि·
असंबंधत्वेसतीतिचेन्न·अप्सुर्भिर्व्यभिचारादिति·नित्यत्वेसतिअनेकसमवेतंसामान्यमितिचेन्नविकल्पासहत्वात्·एतत्कुक्ष
णंनित्यमनित्यंवास्यात्·नाद्यः स्वात्मनिष्ठत्वविरोधात्·विशिष्टस्यविशिष्टमपिहिनित्यत्वंनित्यत्वमेव·नापिद्वितीयःसामान्य
स्यसमवायस्यवानित्यत्वाभावप्रसंगात्·आरंभवादेव्यक्तयभावायतस्यापिविशिष्टभावस्यासंभवात्·तस्याकदाचिदसत्त्वा
नंगीकारेतदनित्यत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्·तत्क्षणिकप्रत्ययस्यैककालिकस्यमिथ्यात्वेविशेषात्सार्वकालिकस्यापिमि
थ्यात्वप्रसंगेनसर्वथातदसत्त्वापत्तेः·एकस्यसत्त्वेविशेषात्सर्वसत्तायांकदाचिदपितदसत्त्वंनास्तीति·एकदात्तत्संबंधेनतदुपल
क्षितस्यान्यदापिविद्यमानत्वात्तथात्वमितिचेन्न·तादृशोपलक्ष्यासंभवात्·व्यक्तीनांभेदादित्यनित्यत्वानुपपत्तिरिति·एतेननित्य
त्वमन्यत्रापिप्रतिवक्तव्यं·केचनानेननलक्षणेनव्यवच्छिद्यंते·विशेषादितिचेन्न॥ ७ ॥विशेषाएवकेभिधीयंते·नित्येष्वेव

द्रव्येष्वेव वर्तन एव येते विशेषाः इत्यलक्षणं आत्मत्वादिना व्यभिचारात्॰ नित्यांतरेसत्त्वान्न तत्सर्वत्र नित्येवर्तते विशेष्य स्तु नैवं वर्तन एवेति नि
१० यमादिति चेन्न॰ भाति विशेषमव्याप्त्यालक्ष्यत्वान्न्यज्जातीया एव मिति लक्षणार्थ इति चेन्न जातेरनंगीकारात्॰ जातीयत्वस्यापरत्वाद्युपाधिरेवं तथा
विवक्षित इति चेन्न तस्येतरव्यावृत्तस्याधिगतौ व्यर्थमिदं तदुपजीविलक्षणं तत एव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतेः इतराव्यावृत्तस्य चाधिगतौ लक्षणस्य दुर
वधारणत्वापत्तेः इतरव्यावृत्ततया तज्जातीयत्वस्याप्रतीतेः भवतु स एवोपाधिर्लक्षणमिति चेन्न॰ तस्यानिरुक्तेः यतो नित्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधीर्यो
गिनां स विशेष इति चेन्न रूपधर्मव्यक्तिभेदेष्वपि प्रसंगात्॰ अन्यथा कार्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु स्मतेषां कुतः स्यात्॰ तास्विवैव धर्म्यांतरस्य नित्ये
ष्वपि संभवात्॰ विशेषवत्संभवेन लक्ष्यासिध्येरिति अपि च विशेषादिभ्यो विशेषलक्षणादि भेदालक्षणं तत्र नत्रैव वर्तते विशेषादिव्यवहारः क्रिय
तां नान्यत्र॰ संबंधो नियामक इति चेन्न॰ संबंधस्यापि संबंधांतरेण नियामकत्वेन वस्थापातात्॰ अन्यथा त्वनियमात्॰ तदनिरुक्तेश्च॥ ॥
तयहि कः संबंधः शब्दार्थः समवायादय इति चेत्॰ सत्यं किं तु केन निमित्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्पर्यं॰ प्रतिस्वव्यावृत्तेन संयोगत्वा
दिना अन्येन वा॰ आद्येनुगतव्यवहारानुपपत्तिप्रसंगः अस्ति चासाविंद्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नादि प्रत्यक्षं नित्यसाध्याप्तिः समवाय इ
त्यादिना न द्वितीयः तस्यैकस्यासंभवात्॰ नियामकत्वं तदिति चेन्न स्वभवस्यापि त्वया नियामकत्वांगीकारात्॰ तथाविधः सोपि १०

संबंधएवेतिचेन्न त्वयासर्वस्वभावनियंतृतायाअवश्याभ्युपगंतव्यत्वेननियामकनिरूकिल भ्यसत्वाधिकाशासामर्थ्योपन्नेः॥
नियम्यस्यन्वस्यानतिप्रसंगेनियामकत्ववान्वोऽनत्यनुपपन्नेरतिप्रसक्तत्वेन्चतस्यैवनियामकृत्वादितिप्रसक्तेननियमायोगात्
भूत्वानियमकरणेन्वप्रागनियमतत्वापत्तेः एवमन्येनापिजन्यनियमेः न्यदपिहयदिपूर्वंघटादिरूपेणानियतमेवघटादिक
रोतितदाघटाद्यपितथाकुर्यात् नघटादित्वेनियतत्वमन्यस्य किंतुघटादिकालविशेषादृतित्वेन्न यदिनासोघटादिकालविशेष
योगिता नियतइध्यते तदाघटादिकालविशेषयोगमपितथाकुर्यात् तस्मात् यदिकुर्यादसत्कालानियतं नियतंपरः
तत्स्यादतिप्रसक्तत्वं मन्यथाचा नियंतृत्वेति कार्यकारणयोः कालभेदांनियम्यनियामकत्वोपगमेउत्तरोत्तरेणपूर्वपू
र्वेनियमः किंनस्यादित्यविनिगम्यत्वापत्तिः प्रत्येकस्यानियमेप्राचरएवनतेनंकिंअनयनंतयोर्नैवंविनिगंतापवश्यपाशिति अभ्र
लाघकरणेव्याघातात् संबंधिनश्चाधारत्वगत् तस्यैवतदाधारत्वानुपपत्तेः नहिसुशिक्षितोपिघटबटुः स्वंस्कंधमारुह्य
नेत्पत्ति नाप्यन्यस्यासौसंबंधः हयेवतथानभ्युपगमात् स्वभावादेवायमौदृशइति हिस्वभाववादः तत्रपरस्पानियमना भा

वात्के थ परः संबंधी संगछते न्यत्र किं चित्संबंधत्वमनिधीयते तत्त समवायपरिखीकार्येन च समवायाधाररत्वं द्रव्यादिषट्क
११ स्य संभवति न चोपाधि भवत्स्यात् संयोगसमवायासंभवात् स्वभावसंबंधस्य च निरस्तत्वात् न सावभावोपि प्रति
षेध्यप्रतिषेध्यप्रतियोगिभावभेदाभिधानप्रसंगात् सप्तपदार्थी रूपरिसमाप्त च जगत्परस्परविरोधेन तल्लक्षणव्यवस्था
पनादिति यदपि नियम्याद्भिन्नं नियामकं तदपि कथं तेदेव नियममर्थयति नान्यदिति तदाधारत्वादिति चेत् ॥ ७ ॥
कः पुनराधारार्थः यत्रस्थीयते तदिति चेत् ॥ यत्रेति सप्तम्यर्थस्यापि विवेचनीयत्वात् ॥ इहेति प्रत्ययविषय इति चेत् ॥ ॥
यत्रेति प्रत्ययविषयस्यानाधानत्वप्रसंगात् किंच प्रत्ययविशेषावगमो विषयविशेषाधिगमाद्विषयस्य विशेषावगमः
प्रत्ययविशेषावगमादिति व्यक्तमन्योन्याश्रयः ॥ समवायीति चेत् शशशृंगाभावः कुंडे बदरमित्याद्यव्याप्तेः ॥ गौणस्त
त्र प्रयोग इति चेत् ॥ नैतावन्मात्रं प्रत्ययस्य भ्रांतत्वमित्यपि वक्तव्यामवशिष्यत्वे भवतः ॥ ॐ मिति चेत् ॥ अथ विपरीतमेव कुतो
न स्यात् शशे विषाणं नास्तीति च यदि विषाणाभावाधिकरणत्वप्रतीतिर्भ्रांता शृंगस्य तर्हि शशो धिकरणं स्यात् ॥ भ्रा

वाभावयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिपर्यवसायित्वाभ्युपगमात्· पतनप्रतिबंधकमधिकरणमितिचेन्न· अवयविनं गुणादिकं
चप्रतितदभावात्।। अव्यवहिताधःस्थितमितिचेत्· न गुणाद्यपेक्षया गुणवदादेरधःस्थितत्वे प्रमाणाभावात्· अविशेषेण
त्व चावयविगुणादीनामेव यवाधारप्रसंगात्· ऊर्ध्वस्थितस्य संयोगिनः संयोगं प्रति च तदभावात्।। सन्त्रालंबितद्रव्यादौ च बकुलत्वं व्य
भिचारात्· यद्येकोधिकरणार्थेनोपपद्यते तत्र संख्यावाचार्थवद्भिन्न एवास्त्विति चेत्· न आश्रयासिद्ध्यादेर्भेदप्रसंगात्· सोपि स्विका
र इति चेन्न आसिद्ध्यादिविधापरिगणनस्य व्यवहारतोन्यथाभावप्रसंगात्।। क्वचिदाश्रयस्य समवायित्वात्· क्वचित्त्वाभावं सम
वायं च हेतुं प्रति तदसंभवात्· एकस्य च तेषामुपसंग्राहकस्य वक्तुमशक्यत्वात्· बहव एवाश्रयार्थाः आश्रयासिद्ध्यादयोपि पृथ
क्पृथगेव बहवः असिद्धभेदपरिगणनं ग्रंथोप्यन्यथाकारं बोद्धव्यो बाधदर्शनादिति चेन्न· तथापीह कुंडे बदरमित्यत्र कं आधा
रार्थ इति वक्तव्यं· न तावत्पतनप्रतिबंधकत्वं सहैव कुंडेन पतति बदरे तदसंभवात्· नापि संयोगित्वं वैपरीत्यस्यापि प्रसंगात्· संगि
त्वे सत्यधःस्थितत्वं तत्राधिकरणार्थ इति चेन्न· तस्मिन्सत्यप्यन्यत्र चरणतलमिलितधूलेन प्रकृतेपि यथा स्वीकारानुपपत्तेः।।

९२ नसार्वत्रिकोलीपटलादौतदधिकरणप्रतीत्यनुसरणात्प्रत्युतचरणतलेधूलीत्वप्रतीत्याआधारत्वप्रतीतौव्यभिचारत्वेनप्रकृ
तेपितथास्वीकारानुपपत्तेः·नसार्वत्रिकोयमाधारार्थः·किंतुक्वाचित्कोनानारूपाधारत्वादिपक्षेइतिचेत्।नभवत्वन्यत्रान्यस्याधारा
र्थत्वंतस्यत्वाधारार्थत्वंनोपपद्यते।अनाधारप्रतीतिविषयोपिगतत्वादित्युक्तेः।आधेयापेक्षयामहत्परिमाणत्वेसतीतिचेन्न·
करतलस्थितनूलराश्यादौतदसंभवात्·अन्यस्यवक्तुंतत्राधारार्थस्याशक्यत्वात्।अधःशब्दार्थस्यचनिर्वक्तुमशक्यत्वात्·पत
नाभिमुखदिक्स्थितत्वमितिचेन्न·पतनार्थस्यगमनाधिकस्याधःशब्दार्थव्यतिरेकेणनिर्वक्तुमशक्यत्वात्·अतएवचाधःशब्दार्थ
स्यदुर्वचत्वमधिगम्योद्दालकादिनागुरुणापिशिष्यखंडनमुपाचक्षाणेनभगवतापराशरेणाभिहितंअधःशब्दनिगद्यंकिंकिंचो
र्ध्वमभिधीयते·पृथिव्यभिमुखीदिगधःशब्दार्थइतिचेन्न·उर्ध्वशब्दार्थस्यापिपृथिव्यभिमुखत्वसंभवात्·यदपेक्षयापृथि
व्यभिमुखीदिक्तदपेक्षयासाधइतिचेन्न·यदपेक्षयेतिकिंयमवधीकृत्येतिविवक्षितंउतयदीयाभिमुख्यंवाव्यवस्थितेति·
आद्येपृथिव्यूर्ध्वस्थितंपदार्थमवधीकृत्ययोर्ध्वदिगितिभवद्भिर्व्यवह्रियते·सापिपृथिव्यभिमुखीभवतीतिसाप्यधःस्यात्

अतएवचन्द्रहिमीयोपियस्यांदिशिक्रिययापृथिवीसंनिहिताभवतिसादिगधइतिचेन्न·कूपादौमध्यगतस्यतिर्यग्दोलायमानस्य
क्रियापतनंस्यात्·तत्क्रियाक्रांतावातिर्यग्दिगधःस्यात्·पृथिवीमवधीकृत्ययंवान्यंपदार्थमवधीकृत्ययोमध्यइतिदेशोव्यवह्रिय
तेसपृथिवीव्यतिरिक्ततदवध्यपेक्षयाइतिचेन्न·पृथिव्यामेवतद्व्यवहारापत्तेः·पृथिवीपदार्थांतरंवापेक्ष्यमध्यत्वस्यविव
क्षितःस्याधःशब्दार्थप्रदर्शनमंतरेणनिर्वक्तुमशक्यत्वात्·पृथिव्यपेक्षयोर्ध्वमपरापेक्षयाचाधस्तत्रतयोर्मध्यमित्येवंनिरु
च्यतेमध्यत्वंअन्यथातिर्यगपिप्रसंगात्·तद्यथापृथिव्यपेक्षयापूर्वमपरापेक्षयाचपश्चिमंतयोर्मध्यमुच्यतेप्रतिपदिगवस्थित
योःपरस्परापेक्षदिक्संकरेमध्यव्यवहारात्·अथान्यःकश्चिदाधारोव्यक्तप्रतीतिसिद्धत्वात्·प्रतीतेस्त्वेवमन्योपपाद्यत्वात्·
मैवं·तद्धिनित्यंवास्यादनित्यंवास्यात्नाद्यःतदाभावेप्याधारप्रतीत्यभावप्रसंगात्·गोत्वादेर्नित्यत्वव्यायसाम्येप्यस्यानि
त्यत्वेतेषामप्यनित्यत्वापाताच्च·नापिद्वितीयःतादृशमप्यनुगतमननुगतंवास्यात्द्वितीयेनुगताधारप्रतीत्यसंभवः॥

संकेतग्रहान्नाक्यत्वंच॰ प्रथमे सामान्यवदाश्रयापरित्यागि वास्यात् । तत्यागि वा आधेयदेव तदाधारतयाप्रतीतं तत्तदाधेयं न स्या
त्॰ द्वितीये त्वयदि नियामकमंतरेण न तस्याश्रयं च भजति च त्यजति च तदा नियमानुपपत्त्या सर्वदा न जनत्यजनोचितप्रत्यय
व्यवहारप्रसंगः॥ अथ तस्याश्रयभजनत्यजनयोर्नियामकमस्तीति तर्हि स वक्तव्यः॰ सोपि कल्पयिष्यते न्यथा चारप्रतीत्यनुपपत्तेरिति
चेन्न॰ तत्परिकल्पने यद्देव भजने नियामकं स एवाधारार्थी स्तकेन त्कलृं पूर्वपरिकल्पनेति॰ अस्त्वेवमिति चेन्न॰ तस्यापि स्वा
श्रयभजनत्यजननियामकस्यावश्यवाच्यत्वे तस्यापि चैवं वै [illegible] व्यर्थ्यमित्यधिकापरिकल्पने नियममानुपपत्ति
रधिपरिकल्पने च पूर्ववैयर्थ्यप्रसंगइति तदुत्तरं व्यसनमापद्येत परस्परस्परस्परस्परेण नियामकत्वमिति चेत्॥ अन्योन्या
श्रयिणावर्थावपि परस्पराकर्षकभावव्यवस्थयास्थास्थीकुरुततो दास्यामस्तवोनं जात्यादयोपि तर्ह्येवमनुपपन्ना
चेत्॰ नो चेद्व्यक्तव्यं यदि कोपि श्रृणोतिमहदनिष्टमस्माकं प्रकाशितं स्यात्॰ किंच यत्तदाधारत्वं तत्स्वाधारमनाधारं वा अंत्ये १३

कुमत्र विशिष्टप्रत्ययं कुर्यात् विशेषभावात् आधेयतदाधारत्वं वाच्यं · स्वरूपमेव तस्य तादृशं येन स्वयं सत्तास्वात्मनि सत्ता
प्रत्ययकारिणी सत्तांतरमंतरेण यथा तथेदमपि विनैवाधारत्वांतरं स्वाधारप्रत्ययकारीतिचेन्न भ्रांतित्वप्रसंगात् · यथा विनार
जतत्वं तत्प्रत्ययो भ्रांतिस्तथैव स्यात् उपपादयिष्यामश्चायमर्थो भेदखंडनप्रस्तावे इत्युपरम्यते · विनाप्याधाराधेयभावं स्वभावसंबंधेन
नियामकत्वं भविष्यति यथा विषयविषयिभावेनार्थज्ञानयोरितिचेन्न · स्वभावसंबंधस्य निरस्तत्वात् ॥ ॥ यमुदाहरसि न
विषयविषयिभावं सोपि निर्वक्तुं न शक्यते तथा हि किं पुनर्ज्ञानादेर्घटादिना विषयविषयिभावः प्रकारांतरस्य सतस्तदीयतामात्र
रूपः स्वभावविशेष इतिचेन्न · इच्छादिविषयाव्यापनात् · विषयिण इतिचेन्न · तत्त्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात् · किंच स्वभावः स्वो
धर्मो वा स्वात्मा वा तस्य विवक्षितः । आद्ये ज्ञानत्वादिकं वा साधारणमसौ तत्तज्ज्ञानादिनियतो वा कश्चित् आद्ये सा
धारण्यान् विशेषतस्तदीयमात्ररूपत्वसंभवः द्वितीये तु प्रति विषयव्यावृत्तज्ञानधर्मस्वीकारे वचनभंगिभेदेन साकार

१४ नास्तीकारः॥ किंच नासौधर्मउपधेयांतराधीनो विषयभूतघटपटाद्यतिरिक्तोपाधीप्रतीत्यपेक्षाप्रसंगादनवघटादिवत्तथान्अ
संबंधात्तथापिचतथात्वेचातिप्रसंगात्॰ नापिजातिरूपः क्वचिद्घट मात्रपटमात्रज्ञानगततया पृथग्व्यवस्थितौ सत्यां
घटपटविषयैकज्ञानेसहावस्थित्याजातिसंकरप्रसंगात्॰ प्रतिविषयं ज्ञानभेदनियमे विशिष्टज्ञानानुपपत्तिः एवंभूतचि
त्रजात्यभ्युपगमेप्रत्येकोचितव्यवहारस्यात्राभावप्रसंगात्॰ अथजातिसंकरोपीष्यतेतथापिसएवविशेषोघटज्ञानत्वाद्य
स्त्विति विषयासिद्धिः॥ अथ विषयेणापिसंबंधप्रतिभात्सोपीष्यतइतिचेन्न; तस्यैवसंबंधस्य विचार्यमाणत्वात्॰ सए
वास्त्वितिचेन्न॰ तदैक्याज्ज्ञानार्थसाधारणविषयप्रतीत्यापत्तेः संयोगप्रतीतिवत्॰ विषयित्वं तत्र ज्ञानेर्थेतुविषयत्वमन्य
दितिचेन्न॰ सैवहिज्ञाततास्यात्॰ साचनिराकरिष्यते॰ द्वितीयेचस्वात्माघटपटज्ञानव्यक्तीनामिवघटज्ञानव्यक्तीनां
व्यावृत्तइतितत्तद्विषयभावगोचरानुगताकारबुद्धिव्यवहारभंगप्रसंगः॥ किंचतदीयताज्ञानस्यस्वभावइति

वचनं विचारमर्हतीति नाहीति तावद्विषयपरामर्शः संबंधितानुच्छप्रत्ययास्यार्थः। तदेतदन्योन्यविशिष्टासुभयज्ञानस्यात्माभाव

इति ब्रुवाणेन विषयो विज्ञानस्यात्माभावदुक्तं। भवतीति साधु विज्ञानवादिनिराकरणाप्रकारेणोपसंहरणमाकांक्षिसंबंधमा

त्रज्ञानस्यात्माभावो न तु विषय इत्याशयादिति चेन्न। विशेषानुपादाने संबंधमात्रमिदं सर्वस्यैव स्यात्। प्रायेतोयनताव

त्कस्यचित्संबंधरूपतात्यागप्रसंगात्। तेन नियामकेन नियतस्य तादात्म्यापत्तेरुक्तत्वात्। नियामकासंभवाच्च। का

रणं नियाम[illegible]मितिचेत्। तेन नियामकेन किं भवति। तदीयत्वं तस्य संबंधस्येति चेत्। तदेव तदीयत्वं ज्ञानस्वभावभूतसंबंध

स्वरूपप्रविष्टमुत बहिर्भूतं धर्मांतरं। आद्ये प्रथमः। तच्छब्दार्थोपि तर्हि स्वरूपप्रविष्ट इति विषयज्ञानयोः स एवाभेदप्रसंगः।

द्वितीये च तस्य धर्मांतरस्य विषयेणाभेदः तच्छब्दार्थस्य विषयस्य विशेषणस्य तदीयशब्दार्थे विशिष्टरूपे प्रविष्टस्य स्वीकृत

धर्मांतरस्वभावतया निरुक्तत्वात्। अस्त्वसौ धर्मो विषयाभिन्न एवेति चेत्। तथापि किमसौ स्वीकृतेन स्वभावसंबंधो।

नवा॰ नन्वेतद्विज्ञानं न कस्यचित्संबंधि स्यात्॰ संबंधश्चेन्न त्किं तत्संबंधान्तरेण आहोस्वित्स्वभावसंबंधेनैवासौ ज्ञानात्मकसंबंधसंबं
१५ धीयः आद्ये तत्राप्येवं प्रसंगे यस्याभयेन स्वभावसंबंधः स्वीकृतः सा तदवस्थैवानवस्था॰ द्वितीयश्चेत् ज्ञानात्मकसंबंधसंबंधीयद्रूप
त्र विशिष्टस्वरूपे ज्ञानमपि विशेषणं प्रविष्टमिति पूर्वोक्तन्यायेनाधुनोक्तन्यायेन च ज्ञानस्यैकस्यैव द्वयमपि स्यात्मेतिवाङ्म॰ गिभेदमा
त्रेण ज्ञानगोचरयोरभेदस्वीकार इति॰ एतेनान्यत्रापि स्वभावसंबंधः प्रत्याख्यात इति ज्ञानीयफलाधारत्वं विषयत्वं तद्वत्त्वं च विषय
त्वमित्यपि दुष्टं तथा हि ज्ञानीयं फलं ज्ञातता वा व्यवहारो वा स्यात्॰ आद्ये तितानागतधीप्रमायथर्थाव्याप्तिः न च तत्रैव फलजनने
किं नियामकं [illegible] मिति प्रयोजकमनुगतं शक्यं निर्वचनं तथात्वे वा तदेव विषयत्वमस्तु॰ व्यवहारश्चेद्यदि कराकर्षणादिः सन
सार्वत्रिकः नांतरीयकश्चातिव्यापकः यदीच्छादिस्तदाधारत्वमात्मन इति घटाद्यव्याप्तिः तद्विषयत्वं च तद्विषयत्वमेवापेक्षते
यश्चोपेक्षानामव्यवहारपेक्षानुमन्तेतन्मतेकथं नोपेक्षामुपेक्षते हानादिव्यवहारज्ञानानामेव कथं न निर्विषयत्वं प्रसज्यते॰
अथ सर्वत्र हानादिव्यवहारोपगमस्तदा व्यवहारज्ञानयोरप्यनुपरम एव स्यात्॰ एतेन तत्संधत्वं यदुच्यते यत्प्रतिबद्धव्यवहारा १५

नुकूलस्वभावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयः तद्वित्वं च विषयित्वमिति तदपि प्रागुक्तयुक्तं नातिवर्तते· अथान्यत्वे य एवार्थो यस्यां संविदि
भासते न तद्वेद्यः सपृथग्ग्ने· निवेद्यलक्षणमित्यादि· तदपि न विघ्नः यस्यां संविदीति किं संवदधिकरणं अथ विषयः अथ संबंधिमात्रं· ना
द्यः घटादेस्तदधिकरणत्वानुपगमेनाव्यापनात्· यथा तथा निर्वचनीयत्वे ज्ञानत्वाद्यतिव्याप्तेश्च द्वितीयश्चानिरूपितः कथं निरूप
कः स्यात्· वैपरीत्यपातात्त्व· तृतीयाश्चातिव्यापकः कारणादेरपि तत्संबंधित्वात्· ज्ञानांतरेण च भासमानत्वात्· तयैव संविदाभा
समानत्वादिति चेन्न भासमानत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्· तन्निरूप्यत्वात तद्वत्वस्य यस्यां संविदि प्रकाशमानायां यत्प्रकाशात एवेति चेन्न·
प्रकाशमानतायाएव निरूप्यमाणत्वात्· सामान्यतो विषयत्वे सिद्धे विषयतो विषयत्वाभिधानमिदमिति चेन्न सर्वथा विशेषानुपपत्ति
द्वारा सामान्यानुपपत्तौ तद्विषयप्रमात्वस्यापि संदिग्धत्वात्· ज्ञानाकारार्पणक्षमो हेतुरेव विषय इति चेन्न· आकार एव केनार्पितइ
ति विनिर्मंतुमशक्यत्वात्· नह्याकारस्ततो विज्ञानस्वरूपादन्यः तत्रत्वत्त थोत्पन्नानि कारणानि प्रत्येकमेव समर्थानीति कथं तेषु वि
शेषविनिगमयिष्यसि यद्यपि सकलसमर्थहेत्वनुविधानमस्ति तथापि स्फुटं नाव द्वटस्यानुविधानमिति तदेवत दाप्रयोजकमिष्य

१६ तद्इतिचेन्न·समस्तकारणानुविधानवदननुविधानस्यप्रमाणिकत्वाविशेषेणकिंस्फुरत्वास्फुरत्वाभ्यांस्यात्·स्फुरदनुविधानमादाये
वविषयनिरुक्तिंकुर्मइतिचेद्नसर्वदेत्वनुविधानस्यन्यायतःस्फुरत्वात्·दृश्यमानमनुविधानंयस्येतिचेन्न·द्योतरत्वात्दृश्यमान
तेवचविषयतामनिरुच्याशक्योपदर्शना·ज्ञानकर्मत्वमित्यपिन·ज्ञानेनकर्मणःसंबंधस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वात्·तंनिरुक्तभंगश्चेत्य
राभिसंधौज्ञाततावादेद्रष्टव्यः।विनासंबंधांतरंयद्विशेषणंज्ञानंसविषयःतेनविनासंबंधांतरंज्ञानविशेष्यविषयःविशेष्यंचेदंयद्विशि
ष्टनामकंतत्त्वांतरंयत्कृतंधर्मंगृह्णातीति·तत्रोच्यते·तत्कृतंधर्मंगृह्णातीत्येतावन्मात्रमेववाविवक्षितंगृह्णात्येवेतिवा·आद्येदंडस्यापि
विशेष्यत्वापातःतत्कृतस्यापिसत्त्वादेर्धर्मस्यग्रहणात्·नापरःभवतिह्यव्यभिचारिणोधूमस्याविच्छिन्नमूलत्वादिविशेषणंनतथात
द्विशिष्टंचतत्त्वांतरं·नचविशेष्यस्यधर्मेव्यभिचारितांविशिष्टंगृह्णाति·अथोर्ध्वाविरतगतिविशिष्टस्याविच्छिन्नमूलत्वाविशेषणं
नचतत्तथाभूतस्यव्यभिचारिताधर्मइत्युच्यते·मैवंप्रथमंविशिष्टःकिंव्यभिचारीनवाआद्येसएवदोषःद्वितीयेविशेषणांतरां
तर्भाववैयर्थ्यंप्रथमविशिष्टएवचनदोषा· ·वसरः·अथयधर्मविशिष्टस्यतद्विशेषणंतद्धर्मंगृह्णातीतिनसर्वेन १६

चव्यभिचारित्वा विशिष्टस्यतानि विशेषणानीतिचेद् न किंन धूममात्रंव्यभिचारि तत्तश्चाव्यभिचारारितिविशिष्टस्यैवतानित था·
भवतुव्यभिचारिताविशेषणंपरंतुनसाविशेष्यकोरिरितिचेन्न·अद्यापिविशेष्यज्ञानानात्·किंचनद्विशेष····णमितितत्संबंधि
मात्रंवाविशेषणतयावासंबंधिआद्येतिप्रसंगःद्वितीयेतुतथैवान्योन्याश्रयादि·किंचविशेष्यत्वलक्षणेप्यस्तकुतोधर्मस्तंगृह्णाति
नघाआद्येतिव्याप्तिःद्वितीयेगृहत्येवेतिनियमासिद्धिः।किंचमत्समवायोज्ञानस्येत्यत्रभवतिमत्समवायस्यज्ञानंविशेषणंसंबं
धमंतरेणैवनत्वविषयःनचगुणगुण्यादिविशेषणविशेष्यभावेयःसंबंधांतरमंतरेणत्कत्याप्राग्कावच्छेदकतानीतःसएवायंस
मवायइतिकथंनवच्छेदकतांपत्तिपत्स्यतेयतोत्रनस्यैवविशेषणविशेष्यभावादंतरत्वासिद्धिरितितस्मात्संबंधमंतरेणज्ञानंविशे
षणंयस्येत्युक्तंतत्रज्ञानंसंबंधमनपेक्ष्यस्वभावतएवयथार्थस्यविशेषणंतथासमवायस्यापीतिनकश्चिद्विशेषइतिसाधूक्तं
मत्समवायोज्ञानस्येत्यत्रज्ञानविशेषणतासमवायस्यादिति·ज्ञानाभावेप्रसंगात्·नचतत्रसएवसमवायःसंबंधःअत्रापि
विशेषणविशेष्यभावस्यैवसंबंधत्वात्·नासौसंबंधितोन्यस्तादृशाश्चव्यवच्छिद्यतइतिचेन्नसमवायेपितुल्यत्वात्संयोग

१७ समवायोव्यवच्छिद्येतेइतिचेन्नज्ञानाभावेतथाप्यप्रसंगात्॰नतत्रज्ञानंविशेषणंकिंतूपलक्षणमितिचेन्न॰अतीतानागतयोरविषय
त्वापत्तेः॥भावेचिंत्येयमितिचेन्नअभावस्याविषयत्वापातात्॰ज्ञानादन्यज्ज्ञानीयंचयत्कारणादितत्रापिप्रसंगादितिकिंविस्त
रेण॰नचज्ञानाकारतायांगोचरस्यनास्त्येवज्ञानगोचरयोर्भेदःप्रतीतिविरोधात्॰भेदमनिच्छतावप्रतिपेद्धुमप्यशक्यतइति॥ ॥
वक्तव्यंतर्हिकोसौभेदोनाम॰सहिस्वरूपंवास्यात्इतरेतराभावोवाधर्मांतरंवा॰नाद्यःभिन्नेभिन्नभ्रमानुत्पत्तिप्रसंगात्॰भ्रांत्या
पिधर्मिस्वरूपावगाहनात्अन्यथाकस्याभेदंसांभ्रांतिरुल्लिखेत्॰ननुनिःसंबंधव्यवच्छिन्नतत्तदाकारभ्रांतौनानाधारोन्यएवावय
व्यारोप्यतेयेषुचारोप्यंतेतेभेदेनैवभांतिकिंत्वनारब्धावयविषुतेष्वारब्धावयवितयाविभ्रम्यते॰नैवंतेषामनुदाहरणीकृतत्वा
त्वात्अतस्मिन्नसएवायमितिप्रत्यभिज्ञासाध्यर्थानांदृष्टांतत्वेनेष्टत्वात्॰तत्रापिधर्मारोपाभ्युपगमेतादात्म्याभावस्यसंसर्गा
भावप्रवेशापत्तेः॰नन्वेवमप्येष्टव्यंतथापिस्वरूपभेदग्रहेतत्राभेदस्यधर्मस्याप्यशक्यारोपत्वात्॰नापिद्वितीयःप्रतीतावन्योन्या
श्रयप्रसंगात्॰प्रतियोगिस्वरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिरधिकरणस्वरूपत्वेनाप्रतीतौप्रतियोगिसंमुनिश्चतद्रूपणकार १७

णामतःकेनराश्रयइतिचेन्नैवं॰एवंहिसतिकुंभःपरोनभवतीत्यत्रतथैवतस्याभावस्यप्रतियोगितयापटोनिषिध्यतेतथाकुंभोपीति
सोपिकुंभात्मतयानिषिद्धःप्रसज्यतेनवस्तुतोन्योन्याभावस्यकुंभप्रतियोगिकत्वेपिकुंभस्यापटत्वनिरूपणकालेकुंभस्यप्रतियो
गितानापेक्ष्यतेकिंत्वाश्रयतैवेतिकुंभाप्रतिक्षेपःपटस्यप्रतियोगितैवापेक्ष्यतेनत्वाश्रयतेतिकुंभवत्पटस्यापिनसंग्रहापत्तिः॥य
द्यप्यन्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकतापितथाप्यन्याकुंभाश्रयिताऽन्याचपटाश्रयिताऽन्याकुंभप्रतियोगिकतान्याचपटप्र
तियोगिकतातेनान्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकत्वेन्चोभयाश्रितत्वेन्चनोभयोरपिसंग्रहप्रतिक्षेपविरोधापत्तिःनापित्वप्रतियो
गित्वस्यानुयोगिनोभेदोपजीवनेन्योन्याश्रयोनुपजीवनेचस्वस्मादपिभेदग्रहापत्तिःप्रसज्यतेयतःस्मर्यमाणस्यप्रतियोगि
तानुभूयमानस्यचाश्रयतेत्येतावन्मात्रएवोक्तेस्वस्मादपिभेदग्रहणापत्तिःनचैवंसएवायमित्यत्रापिभेदग्रहप्रसंगःवास्तव
तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यांविशेषादितिचेन्नैवं॰तथाहिकिमधिकरणप्रतीतिरधिकरणतयाप्रतीतिरुतवस्तुगत्याधिकरणस्यस्वरू
पेणविवक्षिताआद्येकिमियाधिकरणतयाघटादिप्रतीतिस्तस्यकारणंस्यादन्तेतावदन्योन्याभावाधिकरणतयादंडाप्रतीतौ

१८ दंडाधिकरणतायाइवतदप्रतीतौतद्दधिकरणतायाःप्रत्येतुंपूर्वमशक्यत्वात्॰विशिष्टप्रतीत्याविशेषणस्यावश्यपोल्लेख्यत्वा
त्‌विशिष्टस्यविशेषणघटितमूर्तित्वात्॰नापियस्यकस्यचिदधिकरणतयाप्रतीतिस्तत्कारणंयत्रभिन्नेभेदभ्रमस्तत्रधर्मि
णःसत्ताद्याधारतयाप्रतीतावपितदनुत्पत्तेः॥नतन्मात्रात्तदुत्पत्तिरपितुप्रतियोगिस्मृतिसहितात्॰साचतदानास्तीति
तदनुत्पत्तिरितिचेन्न॰प्रतियोगिस्मृतिरपिकिंप्रतियोगितयास्मृतिरुतवस्तुगत्याप्रतियोगिनःरूपेणेतिविकल्प्यत्वात्॰आ
द्येकिमन्योन्याभावप्रतियोगितयाकस्यचित्प्रतियोगितयावा॰नाद्योन्योन्याभावप्रतीतौतदनुत्पत्तेःपूर्ववत्॰नापिद्वितीयः।
तस्यवस्तुगत्याभिन्नस्याभिन्नतयाभ्रमविषयीकृतस्यस्वदेशेतरदेशादावसत्त्वेनप्रतीयमानत्वेस्वाभावप्रतियोगितयाप्रती
तावन्योन्याभावप्रतीत्यनुत्पत्तेःप्रतियोग्यनुभूतिःसामस्मृतिरितिचेन्न॰स्मृतित्वस्याप्रयोजकत्वात्॰अन्यथानुभूयमानयोरन्यो
न्याभावाप्रतीतिप्रसंगात्॰अत्रांतरास्मृतिकल्पनेयानान्योन्यात्मानाविभावत्यनुभावाद्बाधितयाप्रयोजकत्वेपिबास्मृतित्व
स्ययोसौतत्रनासीत्तोमभितिस्मर्यमाणाभावप्रतियोगित्वेपिवस्तुगत्याभिन्नस्याभिन्नतयाभ्रमेणोल्लिख्यमानस्यान्यो

न्याभावप्रतीत्यनुदयात्· दोषाभावोपिहेतुः सभ्रमोदाहरणेनास्तीतिचेन्न· पूर्वदृष्टेस्मृतिमतातततोवल्कगत्वान्येस्यैवानंतरदृष्टस्य
पूर्वदृष्टाद्भिन्नमभिन्नवेतिननिरूपितस्यापिसंभवेननत्रेतरेतराभावबुध्यापत्तेः। बुध्यतएवेतिचेन्न· पश्चात्तत्रसंशयस्यदर्शना
त्· विशेषधीरपिहेतुरितिचेन्न· विशेषत्वस्यान्योन्याभावनिरूपिणंविनाऽनिरूपत्वात्· एतेनवल्कगत्वाप्रतियोगिनः रूपेणस्मृ
तिः सहकारिणीत्यपिव्युदस्तंवल्कगत्वाधिकरणस्यस्वरूपेणप्रतीतिरित्यपिभिन्नस्याभिन्नतयावृक्षादेः प्रतीयमानस्यान्योन्याभा
ववत्तयाग्रहणप्रसंगात्· नापित्वतीयः अभावस्यनिर्धर्मकतापक्षेतस्यविश्वाभिन्नत्वप्रसक्तौविश्वस्याप्यभावरूपत्वेननिर्ध
र्मकतयाधर्मलक्षणान्योन्यभेदविरहिणाऐकरूप्यापत्तेः। अभावेधर्माभावात्स्वरूपमेवभेदइतिचेन्न· योसौभेदस्तेस्यस्वात्मा
सकिंकस्मादपिभेदउतनिष्प्रतियोगिकएवनतावन्निःप्रतियोगिकएवप्रमाणाभावेनासत्वप्रसंगात्· योसौभेदव्यवहारोस्ति
सकस्मादपिनतुनीलव्यवहारवन्निःप्रतियोगिकः सचनिःप्रतियोगिकत्वान्नोपपद्यते· निष्प्रतियोगिकोपिवाययंसंप्रति
योगिकव्यवहारंकरोतिप्रतियोगिनीयमानस्यादितिस्वस्मादपिभेदव्यवहारंकुर्यात्· स्वस्मात्कथंभेदः संभवतीतिचेत्· तर्हिकिं

भिन्नाद्भेदेन त्वेवमनवस्थास्यात्॰ नापि प्रथमः वक्तव्यं हि तद्यस्मादसौ भेदः नानावत्त्वं सर्वस्मात्॰ स्वात्मनोपि भेदप्रसंगात्॰
१९ नापि घटादेः घटादिनासह तस्यावध्यवधिमद्भावो यो सो सहस्यर्थांतरं वा स्यात् स्वरूपमेव वा आद्ये तस्यापि भेदावधित्वेन
तत्राप्येवमेवानुयोगे यद्येतद्वोत्तरमनवस्थास्यात् अथ तत्र स्वरूपमेव तर्हि प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किंनिबंधन इति प्रथम
म त एव स्वरूपं वाच्यं तदपि न तथा हि यदि घटादिभिः सार्धंवध्यवधिमद्भावः संबंधस्य स्वरूपं प्रतियोगिना सार्धं तर्हि भावरूपस्या
स्य निषेध्यनिषेधभावलक्षणः संबंधस्वरूपं स्यात् स्वरूपस्यैकत्वात् अनयोश्च संबंधयोर्भिन्नत्वात् न हि यदेव प्रतियोगिनः कारादि स
...त्वं तदेव न निषेधत्वामति संभवति ततो व्यतिरिक्तस्यानिषेध्यसाधारणतानिषेध्यनिषेधभावस्य नियतत्वस्वपे
क्षत्वादिति॰ एवं कार्यकारणभावादौ स्वभावसंबंधांतरेपि वाच्यं ऊहनीयश्चान्यत्रापि स्वरूपभेददोष एषः। किंच धर्मांत
रं भेद इति ब्रुवतः कोभिसंधिः किं घटत्वादय एव भेदः उत भेदो नामान्य एवैकः कश्चिद्धर्मः आद्ये घटत्वादीनां प्रति
योगिकत्वप्रसंगः भेदस्य प्रातियोगिकत्वात् न च घटत्वादयस्तथा परापि न पेक्ष्यते षां प्रतीतेः। पदापटापेक्षया १९

प्रतीयं तेन तदाभेदव्यवहारं कुर्वंतीति चेन्न । प्रतीतौ कस्य पराद्यपेक्षेति वाच्यं । किं घटत्वादेरुत तद्धर्मस्य कस्यचिन्न । आद्ये पराद्यपेक्षाम-
न्तरेण घटत्वप्रतीत्यनुत्पत्तिप्रसक्तेः । न हि यदन्तरेण यद्रुत्पद्यते तत्कारणं नाम वन्ध्यां विवादान्तरजातिभेदे कारणभेदस्य चरिता-
र्थकत्वमशक्यत्वात् साक्षात्कारित्वादिना सङ्करापरभावानुपपत्तेः जात्योः परापरत्वसंकरमिच्छतामपि मते पञ्चम्यावधिभा-
वः प्रतिपाद्यमानः केन समन्वियात् घटत्वस्यावधिघटितत्वे तथैव परप्रतीत्यापत्तेः । तद्धर्मस्य तथात्वमिति चेन्न तथा हि न द्वि-
तीयः स एव सापेक्षप्रतिपत्तिर्भेदो ननु घटत्वादिः घटत्वादेश्च स भेदः स्यात्तद्धर्मत्वात् घटादेस्तु भेदपर्यनुयोगे तदभिधान-
मसंगतं कथं च भिन्नैरननुगतभेदव्यवहारः स्यात् तथापि तथास्त्विति वा किं न तैरेव सदादिव्यवहारोपि स्यात् । नापि द्वितीयः ।
अनभ्युपगमात् सप्तपदार्थ्यामनन्तर्भावप्रसंगात् स्वत्वनिवृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेश्च । इदन्तां चोपाध्यालीढवैचित्र्याणां
जात्या समर्थने सर्वोपाध्युपधानां जात्यैव समर्थनं स्यात् । ननु घटत्वादय एव भेदा घटत्वादिज्ञाना विशेषेपि च प्रतियोगिज्ञान
सहकारिवशाद्विचित्रव्यवहारोपपत्तिरिति चेन्न । व्यवहारस्य तत्वार्थवास्तवार्थगतविशेषस्यावश्यस्वीकर्तव्यत्वे तत्रैव प-

र्थेनुयोगानुवृत्तेः अनंतभेदपरंपराभ्युपगमे च तत्क्रमज्ञेयतायां प्रतीत्यपर्यवसानात् तद्युगपज्ज्ञेयतायामनंतस्कन्दत्वात्तयाकस्य
२० चिदन्यभेदस्यान्यदीयतयापि ग्रहसंभवादिना सर्वत्र प्रामाण्यानाश्वासात् सर्वप्रतीतिनियमानंगीकारे चाप्रतीतसत्त्वे प्रमाणाभा
वात् जिज्ञासायां तस्य तस्यापि ज्ञेयत्वेन तद्बुद्धीनां भेदबुद्धित्वात् तदर्थेष्वनुगतत्वस्यानुपपत्यानेकजात्याद्यभ्युपगमे तद्भेदेपि
तदंगीकारे परस्पराश्रयात्माश्रयिभावप्रसंगात् एवं सत्त्वादीनामानंत्यस्वीकारे द्रष्टव्यं। किंच घटत्वादेर्भेदत्वेवधिभूतपटत्वादिसापे
क्षप्रतिपत्तिकतया घटत्ववत्पटत्वस्यापि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्तिसापेक्षतयावधेश्च घटत्वादितेन घटत्वादिप्रतीत्यपेक्षाया
मन्योन्याश्रयप्रसंगः। भेदरूपत्वे घटत्वादेरवधिप्रतीत्यपेक्षाननुस्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ स्वरूपमात्रेण चावधित्वं तत्कृतएवमितिचे
त् न॰ भेदरूपता यदि तस्य स्वात्मैव तदा स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ तदपेक्षेति शून्यं वचनं॰ अथ धर्मांतरं तदा स एव भेदोस्तु कृतं घटत्वाद
स्तद्रूपतया भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया॰ अस्तु स एव धर्मांतरं भेद इति चेन्न॰ दूष्यत्वात्॰ अथापि स्वरूपादित्रयमिदं भेद इति क
थं संगच्छेत तत्र व्यवहारस्यैकाकारस्य नानानिमित्तत्वे गोत्वाद्यनुगताकारप्रतीतेरपि कथमेकनिमित्तसिद्धेः प्रमाणत्वव्यभि २०

चारात् सामान्यविशेषैरेव परसामान्यबुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्पना नानुपपत्तेः। किं च भेदे भेदांतरमस्ति न वा आद्ये नवस्था। द्विती
येतदभाव एव स्यात् धर्मिण्येव तत्स्वीकारात्। भेदस्वभावत्वात्स्वात्मन्यपि स्वयमेव तद्व्यवहारं करोतीति सत्तेव सद्व्यवहारमिति चेन्न यदि स
स्मादिभिन्नत्वे स्वभेद इति स्वस्मादित्यभिधेयाविधेर्भावस्वरूपः स्वयं भेदो न्यस्माद्वस्तुस्य न तदास्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगित्वे न चानुभवत्वेन
चांगीकारे स्वस्मादपि स्वयं भिन्नः किं नांगीक्रियते विरोधाभावात् स्वीक्रियेतापि त्वं यदि तथाप्रतीतिर्व्यवहारो वा स्यादिति चेन्न।
अस्त्यपिराद्याभासादेस्तथाप्रतीतिर्व्यवहारश्च सतोपप्रतीतिर्व्यवहारोस्वीकारकारणं नच्चतोस्मात्मन एव स्वस्माद्भेदविषयोस्तु इ
तिचेन्न स्वात्मास्वत्वैवाधिकरणमवधिश्चेत्यपि न सत्याप्रतीतिः संभवतीति संभवति न वाच्य व्यवहारस्तत्कथमित्थमंगीकुरुषे।
न वयं स्वात्मा स्वाधिकरणं स्वावधिर्वेत्यभ्युपगच्छाम। किंतु धर्मांतरे तत्प्रतियोगिके तदाधारे चास्वीकृते यो बुद्धिव्यवहारावुप
पद्येते तावनवस्थाभयाद्धर्मांतरमंतरेणैव स्वस्वभावाद्भेदः करोतीति ब्रूम इति चेत् तर्ह्यन्यत्र यादृशी प्रतीतिर्धर्मांतरविषयाता
दृश्येवात्र विना धर्मांतरमुत्पद्यत इति भ्रांता स्यात् यस्य वस्तुस्वभावस्य बलेनैदृशी सा जायते स दोषः स्यात् यथासत्यरजतेरजतप्रतीति

रजतत्वादुत्पन्नान्यत्र रजतत्वं विनाजायमानो भ्रांता भवति यस्य च सामर्थ्यात्सा नाद्दशी जायते स दोष इत्युच्यते॰ तत्र रजतत्वं नास्त्यत्र तु धर्मिरू
२१ पापि भेद एव सन्नवलंबनमिति चेत्तन्मैवं भिन्नप्रतीतिर्विशिष्टविषयाभेदत्तदाश्रयरूपोभयवस्तु विषयान्यत्रया दृशीसत्यांगीकृतानतोमा
त्रयाप्यन्यूनार्थाद्इरूजायमानायायदिद्वयं विषयानांगीकुरुषे त्राकेणापि भ्रांतत्वं तदादुर्वारं अथांगीकुरुषेनवद्व्याप्रसंगः अथद्वुभयविषय
व्यतिरेकेणैवात्रसासत्या॰ अन्यत्रतर्हितोन्याद्दशा विषया मिथ्यास्यादित्यलंपल्लवेन्यत्तु सन्तेवल्कतंवत्करकणवोदाहरणमनुहरणमनुह
रतिन्यः तः सत्ताप्युस्मुनादूषेणेनास्माभिः खंडनीयायत्पुनरभिधीयते किमेतेन भेदखंडनवादिभिरभिहितं भवति किं भेदज्ञानमेव नास्ति स
दपि वा नित्यं अनित्यमपि वा निर्हेतुकं सहेतुकमपि वा निर्विषयं सविषयमपि वा बाध्यमानविषयं॰ तत्र प्रथमः सर्वतो विरुद्धत्वादनुत्त
रः द्वितीयः स्फकभावस्थानुरोधादुपेक्षणीयः तृतीयो विरोद्धयः चतुर्थस्तु भेदोल्लेखादेवत्याज्यः पंचमस्तु चिंत्यते किमेतदन्यतमो
अस्य विषयः॥ तदन्यो वा॰ द्वितीये किमेताभिर्व्यधिकरणानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्यते एवं हित्वो रापराधे व्यक्तमयं मांडव्यनिग्रहस्या
नृआथान्यतमात्मा॰ तत्रापि यदि धर्मीतरमेवेति तत्वं तदानवस्था भियातदधिकप्रवाहस्त्यज्यतां तस्य कुतः स्यागः न ह्यन २१

वस्त्वप्रतिभासमानमर्थं निर्वर्त्तयति किंमुप्रवाहरूपरिहारयति गंधेगंधांतरवत्· अथेतरेतराभावमेवभेदज्ञानमालंबते तत्रापि कात्माश्रयः तेन
हि भेदज्ञानमेव न स्यात् अस्ति च तत्तु तन्नोहत्वं तरमशिपेतनतुः स्वात्म निरसयहेतुत्वेस्वयमेव निवर्त्तते· अविद्यावत्स्यादिति चेत्· किंवातेन
स्यविधित्येवात्माश्रय निवृत्तिस्तथादपि घटादयोपि कुत्र। यदि निरपेक्षास्स्वयमेव भवेयुः अथात्माश्रयत्वदोषोपहततथान तत्तत्स्यैव का
रणं यतो यतकुतश्चित्तस्यजन्म तत्त्वदुर्निरूपमतो विचित्व्युच्यते इति विचारार्थः नास्तिता हि विवादो न चतदपि दुर्निरूपं प्रतियोगिरूप
रूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणस्वभावत्वेन प्रतीतिरधिकरणस्वभावत्वेनास्फुरतो प्रतियोगिस्फुरति श्चेतरेतराभावग्रहकारणमिति निरू
पणात्· अथ स्वरूपमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्वं तथापि सहप्रयोग एवानुपपन्नः परिहायतां भेदेन तु किमपराद्धं सोपि
हृत्यत इति चेत्सत्यं· नैमित्तिकस्तस्यान्नस्वरूपतः न हि घटमानयेघटमवलोकयेत्यादो भेदपदमपि प्रेक्षावानुपादत्ते व्याख्या
यां तु मूढप्रबोधार्थं घटः कुंभ इति वत्सहप्रयोगेपि न दोषः तथापि कः परमार्थः यथायथं प्रथमपि न घटस्य हि घटाद्यात्मना
प्रतीतिः अपटात्मना च प्रतीतिः तत्तो विशिष्टप्रतीतिश्चेत्यनुभवसिद्धं तत्राभावस्य प्रथममात्रमभावांतरधर्मातराभावात्

सामान्यादिषुद्वयंधर्मांतराभावात्द्रव्यादिषुत्रिषुत्रयंत्रयस्यापितत्रसंभवात्भवतिहिपटोनघटस्तंतुमसश्चेतिगंधोयंनरूपंस्करभि
२२ श्चेतिगतिरियंनोत्क्षेपणंनियश्चेति·लक्षणंस्वरूपभेदस्यतादृश्येणाप्रतीतोप्रतीतिः इतरेतराभावस्यत्वबाधितःसमानाधिकरणोनिषेधप्रत्य
यःवैधर्म्यस्यतुविरोधःसत्येकधर्म्यसमावेशाइत्येषादिगिति·अत्रोच्यतेतथाहियतावत्पृष्टंकिमेकेदन्यतमात्माविषयस्तदन्योवेतितन्निर्वचन
वादिनिश्चोभेतनास्माकप्रतिभासमानोयंभेदःस्वरूपादिपक्षात्भावानंतभावाभ्यांवासदसत्वाभ्यांवान्येनापिवाधर्मेणयेनयेननिरूच्यमानोन्व
येव्यतिरेकेवबाध्यतामेतितेनसर्वेणानिर्वचनीयइतिब्रूमः·एनत्त्वनकेवलंभेदस्यापितर्हिजगतएवानिर्वचनीयवादश्चायंयथातथोदितंप्राक्·
यदस्तुकमन्यतमेत्यादिगंधेगंधांतरवदित्संतं·तदपिनसाधुययायुक्त्येकस्वीकारस्तत्येवयुक्त्याप्रवाहस्वीकारस्यदुर्वारत्वात्तत्रयदिप्रवाह
स्वीकारेतस्याअसाधकत्वंस्वीक्रियतेएकस्वीकारेपिस्यात्अविशिष्टलक्षणत्वात्अतएवप्रतिभासमानत्वादेकस्वीकारइत्युक्तंएकप्र
तिभासिकायायुक्तेःसर्वसाधारण्यात्नहिप्रत्यक्षादेरेवजायमानःप्रतिभासःप्रमाणंनानुमानादेरित्यत्रयुक्तिरभ्युपगमोवानचानवस्था
प्रसंजिकायुक्तिरनुमानादेरन्यानाम·नकस्यापिव्याप्तिमूलत्वं·सर्वत्रानुमानच्छायामापद्यदूषणमपिप्रवर्ततइतिभवतएवव्युत्पादनं

अतोनवस्थाप्रसंजिकायायुक्तेर्दोषावावक्तव्यः त्यक्तव्योवास्वपक्षप्रहेवोस्वीकारवदेकस्वीकारेनानवस्थेतिचेत्किमनवस्थाभावविशिष्टा
यास्तस्यायुक्तेः साधकत्वमन्यसेएवंतर्हि द्वितीयमात्रस्वीकारेपिनानवस्थेपिद्वितीयस्वीकारप्रसंगः ओमितिचेत्पराद्धपर्यंतंप्रवाहस्वी
कारंकरोवारयितानेतावन्मात्रेणतुष्यतिमवापराधर्धादप्यधिकमेकादिकं किन्नाभ्युपेयतइत्यपिभवतावक्तव्यमेवतथासेवानवस्थेतिचेत्
सत्यंतस्यास्तु भयात्कीदृशमभ्युपगम्यतांमितिनिपुणंमंत्रयावहे द्व्यादिकंपरित्यज्यमामितिचेदेकस्मिन्नामकीदृशोनुग्रहः येनानव
स्थाप्रवाहनिवृत्ताविशेषेपि द्व्यादिकमुपेक्षितमेकंतुरक्षितं द्वितीयमादायानवस्थेतिचेत् द्वितीयेपियदि भवतोनुग्रहः स्यात्तृतीयमा
दायानवस्थेत्यभिधायसोपिरक्षितस्यात्ततोतोभवतोरागद्वेषेनिःश्रेयसायतमानस्यमानसमास्कंदमानौनकल्याणोदर्कौतर्कया
मिन्गंधेगंधांतरप्रसंजिकाचनयुक्तिरस्तितदस्तित्वेवाकानोहानिः तस्मात्यस्माभिः खंडनीयात्वात् यदप्यथेतरेत्यादिनिरूपणादित्यं
तत्तदप्ययुक्तंतथाहियइतरेतराभावज्ञानंभेदव्यवहारहेतुंमन्यतेतस्यपक्षोनोपपन्नआत्माश्रयप्रसंगादित्येवंब्रुवाणस्यनकिंचिद्बाधक
मुक्तंस्यात्प्रतियोगिरूपत्वेनेत्यादिसमाधानंचप्रागेवदूषितं अथस्वस्वरूपैत्यादिनदोषइत्युक्तंतयदुक्तंतत्रास्मदनुक्तदोषदूषणमि
मेव

स्युपेक्षितं यदपि तथापि क इत्यादि तिर्यक्त्वेऽस्यं तं तदपि गर्तेवर्तिगोधामांस विभजनमनुहरति पक्षात्रयस्याप्युक्तयुक्त्याच्छादितस्य दर्श
23 यितुमशक्यत्वात् तद्विभागकव्यवस्थितेरनवसरनिरस्तत्वात् यच्च स्वरूपभेदस्य लक्षणयुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरिति तदप्यव
चयदेकमेव वस्तु भ्रांत्या भिन्नमिति प्रतीयते तत्र ताद्रूप्येणैकरूपतया प्रतीतिर्नास्ति अस्ति च प्रतीतिर्न च स्वरूपभेदः इत्यतिव्याप्तिः ताद्रूप्ये
णेसस्य धर्मांतररूपभेदासंकीर्णोदाहरणार्थत्वात् प्रतीतिरभ्रांता विवक्षितेति चेन्न स्वरूपप्रतीतेस्तत्राप्यभ्रांतत्वात् यत्र स्वरूपमात्रेण प्र
तीयते न ताद्रूप्येणैकरूपेण न च नानात्मतया वस्तुगत्या चैकमेव तत् न त्रापि स्वरूपलक्षणो भेदः स्यात् नास्त्येवेदृशमुदाहरणं ताद्रूप्याताद्रू
प्याभ्यामेकस्यावश्यं प्रतीतेरिति चेन्न प्रतीतिकलहानवकाशात् भवति हि तत्त्वया दृष्टं किमेकमनेकं वेत्यनुयुक्तो नायं विशेषो मया दृष्टः कि
तो जिज्ञासितो वा स्वरूपमात्रं प्रतीत्याहमुदासीनो भूवमित्यभिधत्त इति ननु तदपि स्वरूपं भेद एव कस्मादपि तत्कथमुक्तदोषावसर इति
मेव एवं हि ताद्रूप्येणाप्रतीताविति व्यर्थं स्यात् प्रतीतिमात्रं लक्षणं वक्तव्यं यस्मै यत्तत्कस्मादप्यवश्यं भिन्नमिति एकस्यैव स्वस्माद्भेदनिराकर
णार्थमपि ताद्रूप्येणाप्रतीतावित्युक्तं तत्र्यशं डित्थमिति नाद्रूप्यमन्यरूपत्वं विवक्षितमिति चेत् न तदा हि तदानुपस्थितपरामर्शवदन्यत्व

स्यरूपभेदत्वे आत्माश्रयः सर्वस्वरूपाणां लक्ष्यत्वात् अतोन्याभावत्वे वा अन्योन्याश्रयः वैधर्म्यैश्चक्रकं· यदपीतरेतराभावस्यालक्षणमबा
धितः समानाधिकरणीयो निषेधप्रत्यय इति तदप्यनुभूतं· समानाधिकरण इत्यादिका भाषा कथंकथमपि तात्पर्यगवेषणेपि समानाधि
करणीयो निषेधस्तत्प्रत्ययविषयोन्योन्याभाव इति पर्यवसाने समानाधिकरण इति किं तुल्याश्रयः उतैकाश्रयः उत तादात्म्यप्रतियोगिकः
उताधिकरणभूतपदार्थैवाविशाद्विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेयः उ नान्यदेव· तत्र न प्रथमः तुहिनमयूखे च प्रियामुखे च न दूषण
कणस्यापि संभव इति प्रत्ययस्यापि दर्शनात्· तत्र मुखचंद्रयोरन्योन्याभावोस्तीति चेन्न तस्य सतोपि उक्तप्रत्ययस्य तदविषयत्वात् मास्तु तत द्विषयः
लक्षणं लसोत्तश्च तदविषयत्वेपि न दुष्टमिति चेत् कीदृशं तर्हि इदं लक्षणं न तावत्समानाधिकरणीयो निषेधस्तत्प्रत्ययो वा यस्तस्य यो विषयः तस्य
सोन्योन्याभाव इति नापि स एवान्योन्याभाव इति· नापि त्रय समानाधिकरणीयो निषेधस्तत्प्रत्ययस्तत्रयो लिसोन्योन्याभाव इत्यस्तु तद्धर्मस्य
सर्वस्यान्योन्याभावत्वापातात् असमानाधिकरणपदवैयर्थ्यापाताच्च· एतेनैकमुदाहरणमादाय द्वितीयोपि निरस्तः नापि तृतीयः तदात्म्यप्रतिसं
बंधानव्यतिरेकेण तत्प्रतियोगित्वस्य प्रत्येतुमशक्यतयात् निर्वचनप्रसंगात्· न चतुर्थः आशंक्य तथाहि न देकत्वं वा भेदाभावो वा स्वरूपं वा संभावि
तं सस्य भेदस्योपगमात्· प्रथमलक्षणे तस्मिन्दृष्टेपि तन्नवेति तदात्म्यसंशयानवकाशापत्तेः अथैपि संख्याविशेषो वा धर्मांतरं वानाद्यः गुणादौ

२४ तदभावप्रसंगात्॰प्रथमलक्षणेकार्यद्रव्यस्यैकस्यापिस्वात्ततादात्म्यप्रसंगात्॰वैशेषिकमतव्युत्थानंचैकत्वेतदभावप्रसंगात्॰उपाधिभिन्नावलंबिच
तादात्म्यंकथंस्वरूपमात्रावलंबिनैकंकर्तुंशक्यंविचित्रप्रतिपत्तिकृत्वात्॰नापिद्वितीयःतस्यापिधर्मांतरापेक्षयानवस्थापातात्॰अनपेक्षयांस्वा
तादात्म्यप्रसंगात्॰नापिद्वितीयःसहिभेदस्याभावोभवन्नन्योन्याभावस्यैवभवेत्॰अन्योन्याभावस्यतत्प्रतिक्षेपात्मत्वात्तेनाप्यन्योन्याभावप्रति
क्षेपात्मनाभवितव्यंपरस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वंनिषेध्ययोः॰तथाचसत्यन्योन्याभावप्रतीतिमंतरेणतन्निरूपणमशक्यंनिषेध्यबुद्धिसापेक्षत्वा
न्निषेधबुद्धेरित्यन्योन्याश्रयः॥नापितृतीयःनिर्घटंभूतलमित्यत्रापिप्रसंगात्॰नापिपंचमःसमानाधिकरणइतिप्रतियोगिसमानाधिकर
णोविवक्षितस्तादृशश्चनिषेधोन्योन्याभावस्तत्प्रत्ययश्चतल्लक्षणमित्यस्याप्ययुक्तत्वात्॰भावासमानाधिकरणस्यान्योन्याभावस्यकुं
भःपटत्वंनभवतीत्यादेरव्यापनात्तज्जातीयथात्वंचयंविशेषमन्योन्याभावगतमादायस्यात्तदेवलक्षणोपवनसमभ्युपजीव्यमानम
स्यलक्षणस्योपन्यासंप्रत्यादिशतिनचतदपिसंभवत्यन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदखंडनप्रस्तावेनिरस्तत्वात्॰प्रकारांतरस्यचासं
भवात्नचपटःपटत्वंनभावीत्ययमेवाभावःपटत्वंघटोनभवतीत्येवएवप्रतियोग्यैक्येनमयातथाभ्युपगमादितिकश्चित्प्रतियोगिस २४

मानदेशत्वाद् पिलक्षणसिद्धिरितिवाच्यं॰तथापिप्रतियोग्येक्येनतदत्यंताभावैक्यापत्तेः तदात्म्यवत्‌योगस्यापि द्विष्ठत्त्वाविशेषादतिव्याप्तिः
कालभेदेनचप्रागभावादेरपिप्रतियोगिसमानदेशतयानिव्याप्तेः कालैक्येनविशेषणेचतदन्योन्यव्यतिरेकाव्याप्तेरिति॰यदपिधर्मांतरस्यलक्ष
णमवादि वैधर्म्यस्यतु विरोधः सचैकधर्म्यसमावेशइति॰तदप्युद्भ्रांतमनसोभाषितंतथाहिप्रमाणप्रमेययोर्भेदोस्तिनवा॰नचेत्तदभिधानपर्या
यत्वप्रसंगः किंप्रमाणिकाबुद्धिरित्युक्तेबुधिविषयेणोत्तरप्रसंगश्च॰नापिप्रथमः तर्हिनतावत्स्वरूपलक्षणएकस्याप्युभयभावदर्शनात्॰अत
वनान्योन्याभावोपि॰धर्मांतरंतयोर्भेदः पशिशिष्यैतेततोन्येनरूपेणतत्प्रमाणमन्येनचतदेवप्रमेयमित्युच्यतेतथासतिनैकधर्म्यसमावेशोल
क्षणमव्यापकंसोयंप्रमेयान्वतुलाप्रामाण्यावदितिपारमर्षमपिपरामर्शव्यसमार्षीरित्यास्तांविस्तरः ननुभेदप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षफलस्यका
कारणमसाधारणमर्थेंद्रियसंनिकर्षोवक्तव्यः तत्रयएवेंद्रियसंन्निकर्षस्यभेदप्रतीतिहेतोर्द्वितीयः संबंधीसएवभेदोस्तु॰नउक्तबाधेबो
धितायाः प्रतीतेरर्थेसन्निकर्षकारकत्वाभावात्॰॥ ॥किंपुनस्तत्कारणत्वं॥पूर्वभावित्वमितिचेन्नचिरान्वयध्वस्तामामपिका
रणत्वप्रसंगात्॰अव्यवहितपूर्वभावित्वमितिचेन्न॰व्यापरस्यैवकारणत्वप्रसंगात्॰व्यापारेणनव्यवधानमितिचेन्न॰कारणकारण

स्यापिकारणत्वप्रसंगात्॰ कारणस्यान व्यापारत्वान्नैवमितिचेन्न विनाविशेषो किंतु विविकत्वात् यद्विना यन्न जनयति तत्तस्यावांतरव्या
२५ पार इतिचेन्न सहकारिणामप्यवांतरव्यापारत्वप्रसंगात्॰ अन्यमितिचेन्न॰ तथापि कारणत्वाव्यवस्थितौ विशेषोक्तेरशक्तेः कथमपि वा वि
शेषोक्तौ गगनादेः सर्वत्र कार्ये हेतुत्वप्रसंगात्॰ अनन्यथासिद्धपूर्वभावित्वमितिचेन्न॰ वक्तव्यं हि कस्मादन्येन प्रकारेण विना कारण
सिद्धिरिति यदि हि कार्यादन्येन प्रकारेण न निष्पत्तिस्तदा सिद्धत्वं न हि कार्येण तस्योत्पादनं नापि कार्यादन्येन प्रकारेण न ज्ञप्तिः प्रत्यक्षा
देरपि ते कारण न ज्ञप्तिः प्रत्यक्षादेरपि ते कारणज्ञप्तेः न खलु सर्वा कार्यलिंगजा कारणस्य ज्ञप्तिः नापि कारणत्वाव्यतिरिक्तेन प्रकारे
ण॰ न निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा ज्ञप्तावात्माश्रयात् प्रकारांतरवत् तथापि चेत्तदुपगमात् व्यतिरिक्तत्वमकारणत्वमिष्टमितिचेन्न॰ उक्तदोषानिवृत्तेः
कारणत्वापूर्वभावोऽसत्ति तस्योरक्षणिकत्वादिभिरभ्युपगमात्॰ अव्यवहितपूर्वतया कादाचित्कस्यापि कारणमेव तत्त्व पूर्वतरमपि कस्या
श्चिद्बुद्धेरमेवं भावेऽपि तज्जातीयतथाभावित्वविवक्षिततया व्याप्तिव्यभिचारा प्रयोजकत्वादितिचेन्न॰ कार्यांतरेऽपि गगनादेरतथा २५
भावत्वविनिर्गंतुमशक्यत्वात्॰ कालदेशाव्यापकतयान्यथासिद्धास्थितितदितिचेन्न तथासतिशब्दादौ गगनादेरकारणत्वप्रसंगात्॰

एतेनान्यथासिद्धत्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमितिव्युदस्तं॰ गगनादेर्व्यतिरेकाभावादकारणत्वप्रसंगश्चाधिकः॥ व्यापारवत्त्वंकार
णत्वमितिचेत्॰ न॰ नहिव्यापारसमवायित्वंव्यापारजनकत्वंवाना द्योयागादेरकारणत्वप्रसंगात्॰ नोत्तरस्तस्येवनिरूप्यमाणत्वात्॰ नि
त्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकत्वमितिचेन्न॰ निवारकपदावयवस्यप्रत्ययस्यकारणनिर्वचनंविनानिरूप्यमाणार्थत्वात्॰ अ
न्यतरार्थस्यचैकस्यनिरुक्त्यशक्तेः॰ यदनभ्युपगमेयस्यतत्पूर्वसत्त्वप्रसंगस्ततत्तस्यकारणंतद्भावश्चकारणत्वमितिचेन्न॰ भावस्य
विनाशित्वानभ्युपगमेतथाप्रसंगेनातिव्यापकत्वात्॰ तत्पूर्वक्षणित्वेनचविशेषणेसहभावनीयतस्याभावेपिप्रसंगस्तत्तथात्वोपगमेच
तत्सामग्र्यामपिप्रसंगः॰ तस्याअपितथात्वोपगमेकार्यद्वैयैकप्रसंगोसाधारण्यंचविशेषापेक्षित्वेतिव्याप्तिरविशेषोभा विपूर्वाथवि
शेषावकश्च॰ नियतप्राग्भावित्वमितिचेन्न॰ अवश्यंभावस्यनियमार्थत्वेगगनादेःसर्वकार्यहेतुत्वप्रसंगस्यतदवस्थत्वात्॰ अवयवरूपादे
श्चावयवितद्रूपादिषुकारणत्वप्रसंगात्॰ अनौपाधिकत्वंनियमार्थइतिचेत्॰ एवंयनौपाधिकः पूर्वभावोहेतुत्वमित्यकंप्रभवतितथाचपपिपी
लिकोत्थानादेर्वृष्ट्यादौजनकत्वप्रसंगःसहभाविसामग्र्यावा॰ नत्तत्रपूर्वभावोनियतःकिंतुवृष्टेःपरमावदितिचेत्प्राग्रूपाणामेवनियत

२६ तात् तानि कारणमेवेति चेन्न। निराप्राग्रूपसांकर्यप्रसंगात् पूर्वोर्थश्चाव्यक्तव्यः पूर्वकालसंबंधित्वं पूर्वत्वमिति चेन्न। कालस्याहेतुत्वप्रसंगात् त
स्यापि किं पूर्वत्वमिति विवेचनीयत्वात् अतीतोपाध्यवच्छिन्नत्वं तस्य पूर्वस्यमिति चेत् न अतीतेति निष्ठार्थस्य पूर्वकालस्य विवेचनीयत्वाद् परत्वा
परत्वयोर्मध्ये परत्वं तत्परत्वमिति चेत् नः कालादौ च तदनंगीकारात्तेषामकारणत्वप्रसंगात्। तस्मिन्नेव च तदभावात्साक्षात्कारिज्ञानादा
वपितस्याकारणत्वप्रसंगात्। सामग्र्येकदेशत्वं कारणत्वमिति चेन्न एकदेशत्वस्यानिर्वचनात्। अवयवत्वप्रदेशत्वादीनां सामग्र्यामसंभ
वात्। सकलकारणकलापसमवधानस्यैव च मेलकार्थत्वात्तेनैव तन्निर्वचनात् यदनंतरं कार्यं भवत्येव सामग्रीति चेन्न। विभागनंतरं संयो
गनाशावश्योत्पत्ते विभागस्यापि सामग्रीत्वप्रसंगात् एवं कर्मणो विभागे अंत्यतंतुसंयोगस्य पटइत्यादिः कारणभावो नाम संबंधः कोपीति
चेन्न तदविशेषेण कार्यकारणसांकर्यापत्तेः कार्यकारणविशेषितत्वाद्विशेषे तयोः पृथग्निर्वाच्यतापत्तेः कारणत्वं धर्म। धर्मः कोपीति
चेन्न तत्सद्भावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात्। क्वचित्प्रत्यक्षः सः क्वचिदृष्टानुमेय इति चेन्न। किं प्रतिकारणतां प्रत्यक्षमुले खलु न तावदभिलुंठि
तकार्यमप्रतीतेः अन्वयव्यतिरेकादेर्व्यंजनस्य विशेषं प्रत्येव संभवात्। नापि सामान्यतो घटादि प्रत्येव विशेषतो घटाद्यनुत्पत्त्यापत्तेः

तावन्मात्राद्विशेषोसत्तेर्विशेषेनु विनिगमनास्यात्‧ प्रतीविशेषचोत्पत्तेः प्रागवर्तमानत्वादसन्निकर्षादध्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः कार्यस
त्वाकालश्चसामग्र्यभावान्नज्ञानकाल इतितदानीतज्जननविशिष्टताकथमध्यक्षास्यात् प्राक्कदग्रहणे नसंस्कारश्चि व्यस्याप्यसंभवा
त्। एवंक्वचिदपिहेतुत्वसाक्षात्कारासंभवेनकिंमूल व्याप्तिग्रहात्तत्रानुमापिस्यात् प्रतिबंदोवानिर्वचनवादिनिरस्थाने। कादाचित्कं
तन्मग्ह दाचित्कत्वानुपपत्त्याइति चेन्न वैयधिकरण्यात् कथमपि सामानाधिकरण्ये तदुपपाकस्यापि पाद्यवदनुपपत्तावविशेषाद्विश्रांतिर्ना
नादित्वेनापि शक्यो यपादना व्यधिकरण्येप्युपपाद्यासंबंधश्चेदनियमः संबंधश्चेद्विश्रांतिरिति‧ एतेनशक्तिः कारणत्वमित्यपिगतार्थं‧
किंचप्रत्यक्षप्रमितो विषयस्यापि संनिकर्षव्यापारकस्य कारणत्वयास्वद्दत्यापत्तेः अन्यथाक्षस्यापितत्रकरणत्वंनस्यादनुविधानाविशे
षात् विषयाविशेषितनाक्षसंन्निकर्षस्यतथात्वेत्यापत्तेः क्वचित्कारणाकारणत्वविवादस्यचानुच्छेद्यत्वापत्तेः। एकेन तस्य दृष्टे
रपरेणचादृष्टेः तद्धक्षणस्यच नियतपूर्वभावित्वादेः कथिनेकथितदोषापत्तेः विनान्वयं चिन्ता क्रमसंदेहे तत्र किंदर्शनादुच्छेद्यो
अक्षेणहेतुत्वधर्मिणी दृष्टे पितदद्दष्टायदवगमोक्षसहकारीवाच्यः तदर्थेन सिद्धेन हेतुधियोर्थवत्वेसंभवतितदन्यार्थत्वकल्पना
गौरवंकुतोबाला सिद्धेरलस्यान्वायानु सिद्धानादेरनुमितिहेतुत्वेव्योमादावनुपपत्तेः। तदन्यत्वसिद्धिरितिचेन्न‧ अन्यान्योन्य

यापत्तेः प्रकृतस्यान्यस्मिन्विषये सिद्धेऽन्यत्र दृष्टांतेन तदनुमानं न सिद्धोऽन्यप्रत्यक्षस्यान्यविषयता सिद्धेः तस्य चानागंतुकत्वे प्रागपि तत्स
२७ त्वादस्तीति मतिं करोतीति प्रमाणातः आगंतुकत्वे तदुक्तेः प्राक् कारणत्वं क्वापि न स्यात् तथापि जातत्वे घटाद्यपि किं तथा न स्यात् व्यावृ
त्तेषु तेष्वनुगतो न सर्वं प्रति सर्वकारणत्वापातात् प्रतिकार्यव्यक्ति तत्पृथगिति चेन्न साधारणस्यापि तद्रूपस्य घटादिकारणात्मयनुवृत्ते
घटकारणस्यापि स्तंभकारणत्वापत्तेः । कारणमात्रेण तदनुगतं रूपं न नु घटकारणत्वादिनेति चेन्न घटादिविशेषानुपहितकारणत्वमा
त्रकं प्रतीत्य निर्दिष्टरूपस्य सद्भावे प्रमाणाभावात् अन्यथा किंचित्प्रतिकारणे सामान्यतः कारणत्वं नाम धर्मः स्यात् तदा स्यादेवं व्यक्तेः किंचि
त्प्रत्यकारणत्वादकारणत्वमपि रूपं तत्र स्यादित्यनपेक्षितविशेषकारणत्वाकारणत्वाभ्यां साङ्कर्ये कमात्रमेव वा स्थिच्येत · किंच कार्यव्यक्तेः
कारणमस्ति न वा नत्वे नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसंगः अस्तित्वे किं तत्कारणं · व्यक्तिविशेष इति चेत् पूर्वभावस्य रासभादिसाधारण्या
त् तां कार्यव्यक्तिं प्रतीतस्याः किं तत्कारणत्वं स्वरूपमेवेति चेन्न तस्याः व्यावृत्तत्वात् तस्यास्तत्कारणात्मत्वे वा तदात्मना तत्कारण
त्वविरोधात् तत्कारणत्वस्य च समवायसमवायिनिमित्तभूतानेकव्यक्तिसाधारण्यात् अनेकस्यैवैकानुगतबुद्धिव्यवहारानि २७

दानन्त्वे गोत्वाद्युच्छेदप्रसंगस्य दर्शितत्वात् नियतपूर्वभावित्वमिति चेन्न व्याप्त्यर्थस्य नियमस्यैकस्य सर्वत्र व्यक्तावसंभवात् · पू
र्वत्वमात्रस्य चातिप्रसंजकत्वात् · तज्जातीयं प्रति नियततज्जातीयमिति चेत् न · तस्य तज्जातीयव्यक्त्यन्तरसाधारण्यात् · नियततज्जाती
यत्वे सति तत्पूर्वत्वमिति चेन्न · तत्समानकालोत्पत्तिककार्यव्यक्तिशततज्जनकव्यक्तिशतसाधारण्यात् · तथाभ्युपगमे चैकसमवा
य्यादिनाशे सर्वतत्कार्यनाशप्रसंगः तत्कालतज्जातीयसामग्रीतः सर्वतत्कालतज्जातीयोत्पत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुतया प्र
त्येकमिलितसामग्रीत्वविकल्पेन कार्यव्यक्त्यभेदप्रतिव्यक्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरप्रसंगप्रसंगश्च समवायित्वं प्रत्यपि साधर्म्यानुविधा
यिनियमेनापत्तेः व्यावृत्तत्वेन वा नियमात् · नियततज्जातीयत्वे सति तत्सादेश्यमिति चेन्न · समवायिदेशापेक्षया कार्यकारणयोः सादे
श्यनियमानभ्युपगमात् संयोगिदेशापेक्षया गुणादावसंभवात् यथाकथंचित्सादेश्यमात्रस्य चातिप्रसंजकत्वात् · अदृष्टादौ भिन्न
देशस्यापि कारणत्वोपगमे सर्वप्रतिपत्त्येककार्यसामग्र्याः कारणत्वापातात् पूर्वभावनियमादेशाकल्यत्वात् · अनुगतेन च रूपेणान्वयव्यतिरेका
संभवात् व्यक्तिगतसामान्ययोरेव कार्यकारणत्वापत्तेः तदूनसामान्ययोरन्वयव्यतिरेकादिनियमाद्व्यक्त्योश्च कार्यकारणतेति ल

स्य लक्षणभाववैयधिकरण्यात् सामान्याकारप्रविष्टां व्यक्तिमादायान्वयव्यतिरेकेविधृतस्या कारणत्वं सामान्या
२८ कारणे च पूर्वसत्त्वः कार्यत्वं· द्रव्यसामग्र्या वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्र्या च पृथग्व्यक्तिजननापातः पृथगेव तासां साम
ग्रीत्वात् सर्वासां च व्यक्तिप्रत्येकजनकत्वात् द्रव्यत्वादीनामजन्यत्वात् शिंशपासामग्र्या वृक्षसामग्रीसहितायाएव सामग्रीभा
वान्न पृथक् शिंशपाव्यक्तिरिति चेन्न· वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्रीमतीत्यापि सालतालादिवृक्षस्य जननात् पृथक् तया वृ
क्षव्यक्तिजननापत्तेः शिंशपासामग्रीतन्मिताजनिकेति न व्यक्तिभेद इति चेत् शिंशपार्थातिरिक्तवृक्षार्थाभावापत्तिः वृक्ष
शिंशपासामग्र्योरेकीभूय जननाविशेषात् वृक्षसामग्रीव वृक्षजनन एव कथं कश्चित् शिंशपासामग्रीं कञ्चित्सामग्रीमपे
क्षते इति एकस्य लक्षण कार्यस्य सामग्रीभेदे भेदापातात् अनुगतायाश्च वृक्षसामग्रीत्वे पृथग्वृक्षव्यक्तेः पृथक्
शिंशपाव्यक्तेरुत्पत्त्यापत्तेरित्यादि स्वयमूह्यं॥ ॥ नियमेन प्राक्कालिकतयाभिधीयमाने प्रागित्यस्याव्यवच्छेद्यो वर्तमाने
भविष्यत्कालो प्राकालश्च व्यवच्छेद्यो विवेचनीयः न च तद्विवेचनं शक्यं· वर्तमानादिना बुध्यय एव विषय वैचित्र्ये प्रमाण
मिति चेन्न वर्तमानाबुधेरेव को विषयः कालविशेष इति चेन्न· कालस्य विशेषः स्वाभाविक औपाधिको वानाद्यः कालस्य भव

ह्निरेकत्वाभ्युपगमात्· य एव च कालो वर्त्तमानः प्रतीयते स एव पूर्वं भावीति पश्चाद्भूत इति च न प्रतीयेत· त्रिविधस्वाभाव एवासाविति चेन्न· भेद
प्रसंगाद्व्यवस्थानुपपत्तिप्रसंगाच्चानुपपत्तिर्यदैव वर्त्तत इति प्रत्ययः तदैव वृत्तो वर्त्तिष्यत इति प्रत्ययस्यात्· द्वितीयश्चेदुपाधिरभिधीयतां· सू
र्यादिक्रियासंबंधभेदः स इति चेन्न· भूतभविष्यतोरपि क्रियासंबंधप्रत्ययस्यावश्यवक्तव्यात् य एव दिवसः सूर्यादिगतिविशेषावच्छि
न्नो वर्त्तत इति प्रतीतः स एव हि तदवच्छिन्नो वृत्त इत्यवगम्यते वर्त्स्यतीति च न हि निर्विशेषकस्य कालस्य तदातीतत्वं प्रतीयते नागतत्वं वा
किंतूपाधिविशेषणैर्व्यवच्छिन्नस्य येनैवासौ पूर्वं दिनांतराद्यवच्छिन्नो वर्त्तत इति प्रतीतः तेनैवोपाधिना तत एव व्यवच्छिन्नो वृत्त इति वर्त्ति
ष्यत इति च कदाचिज्जानीते· ननु सत्यमेतत्परं यदा तदुपाधिसंबंधस्तस्य स्वरूपेणावतिष्ठमानस्तदा वर्त्तमानप्रत्ययाय यदा स
एव विनष्टो भवति तदा भूतप्रत्ययाय यदानागतस्तदा भविष्यत्प्रत्यय इति· नैतदस्ति· यद्यत्र लक्ष्यो विवक्षितोर्थस्तदा तज्ज्ञानस्ये
वतज्ज्ञानोपायमित्युक्तात्माश्रयानवस्थयोरन्यतरप्रसंगः विनष्टादिशब्दानामतीतादिपर्यायास्तेषां सर्वेषामेवार्थं निरू
प्यमाणे तन्मध्यपतितमेकशब्दं प्रयुज्यते निरूह किंकुर्वाणः श्लाघनीयप्रज्ञो मत्तापित्स्मनसि· क्रियावच्छिन्नः कालो वर्त्त

मानस्तत्प्रागभावावच्छिन्नो भविष्यन्नितिचेन्न अतीतानागतप्रतीतिकालेपि क्रियावच्छिन्नत्वप्रतीयत इति वर्तमानप्रत्ययप्रसं
२९ गस्य तादवस्थ्यात् क्रियावच्छिन्नस्य तत्प्रागभावप्रध्वंसावच्छेदानुपपत्तेः प्रागभावश्च प्रागर्थानिरुक्तेः कथं न दुरधिग
मः प्रध्वंसस्यापि प्रागभावात्कथं विशेषो वक्तव्यः अभावो विनाशी प्रागभाव उत्पत्तिमान् प्रध्वंस इत्यनयोर्विशेष इति चेन्न॰ को
हि प्रागभावस्य विनाशो येन विनाशी इत्युच्यते यदि प्रतियोगिभूतो घटादिः प्रध्वंसस्यापि प्रागभाववत्प्रतियोगी ति सोपि वि
नाशी प्राप्तः उत्पत्तिमांश्च प्रध्वंस इत्युत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः यद्यसतः सत्वं तत्सामान्यं तदाभावेसंभव एव॰ अ
थ स्वरूपसत्वं तदा प्रागभावेपि प्रसंगः तस्यापि कथंचिदसत्वात्॰ पूर्वमसतः पश्चात्सत्वं विवक्षितमिति चेन्न॰ पूर्वेदानीं पश्चा
दर्थस्यैव निरूपणात् एतेनाकारणावच्छिन्नं सत्वमुत्पत्तिरित्यपि निरस्तं पूर्वापर निर्वचनमंतरेण कारणार्थानिर्वचना
त्॰ अस्तु तावदतीतानागतयोस्तथा निरुक्तिः परक्रियावच्छिन्नोयः कालः स क्रियायापेक्षया वर्तमानो नत्वन्यापेक्षयेति चेन्न॰
तदपेक्षयेति कोर्थः किं नु उपधानेन उत तदवधिकतया उत तत्प्रतियोगिकया उत तेन प्रकारेणेत्येवं॰ नाद्यः तदुपाध्यवच्छिं

नस्यातीतानागप्रतिविपयत्वमपितस्येत्यस्यरुउक्तत्वात्॥ना।पिद्वितीयः अस्मादयंदीर्घइतिवदस्मादयंवर्ततइत्यवध्यपेक्षामंतं
रेणप्रतीयमानत्वात्सर्वदैवत्रिविध्यावध्यपेक्षयाआसीदस्तिभविष्यतीतिप्रत्ययाव्यवस्थाप्रसंगात्॰अतएवनतृतीयोपि॰ना
पिचतुर्थः अतीतानागतप्रतीतिकालेपिक्रियावछेदाप्रकारेणवर्तमानप्रत्ययविषयत्वप्रसंगात्॰नासौक्रियावच्छेदलक्षणःप्रका
रोतीतानागतकालेवर्ततइतिचेन्न॰वर्तमानतायाआश्रयाप्यनिरूपणेनवर्ततइत्यक्त॥ विशेषस्यदर्शयितुमशक्यत्वात्॰नक्रियाका
लेनक्रियावछिनःकालोवर्तमानइतिचेन्न॰कालस्यकालाश्रयतयानिरूपणासंभवात्कालांतरस्यानभ्युपगमात्तस्यैवचकालस्य
नदाश्रयत्वेव्यक्तमात्माश्रयापत्तेः।स्यादेतत्प्रहरुकविज्ञानाश्रयश्चकालोवर्तमानःवर्तमानोपाधिप्रागभावावछिंन्नश्चपूर्वःतत्प्र
ध्वंसावछिन्नश्चानागतःप्रागभावप्रध्वंसयोश्चसभाविकमेवभेदमादायव्यवस्थाप्रव्यवस्थाहेतुरभावःप्रागभावइतिस्वभावभूतस्ये
वविशेषस्यकार्यमादायलक्षणमनागतव्यवस्था।निदानभावःप्रध्वंसइतिचप्रध्वंसस्येति॰मैवं॰ज्ञानस्वप्रकाशतापक्षेसोपाधित
स्यस्वयंग्रहणानपपत्तेःकथंवर्तमानताग्रहःज्ञानांतरेणतथाग्रहेन्चवर्तमानतावभासागोकारेतदासौमायाद्व्यतइत्याद्यमयेति

३० प्रत्ययस्य तद्व्याकारपत्तिः अत एव स्वप्रकाशतायाश्चाधिक्येऽपि विषयो विशेषाभावात् स्वत्वमेव विशेष इति पक्षेऽप्यविस्तारः यावर्थैर्न।
प्रकाशो वर्त्तमानतोक्तस्तावत एव परेण ग्रहणे भिचारात् स्वप्रकाश॰ चेन्न तस्यानुगमाननुगमाभ्यामनुपपत्तेः प्राक्प्रध्वंसयोश्च स्व
रूपतो विशेषेऽपि कतरो भूतव्यवहारस्य कतरश्चानागतव्यवहारस्योपाधिरित्यनिरुक्तेः कार्यभेदजनकतया चेत्तन्निरुक्ता तु चरपूर्व
तापरता निरुक्तिं विना जन्ये जनकत्वाज्ञानं उपाधिभेदाच्च कालभेदे वाप्येकतयाभिमतः कालः सोऽपि चन्द्रसूर्यक्रियाद्यसंख्योपाधिभे
दसंभवे न नाना स्यात् तत्रायमेवोपाधिर्नायमिति च वाविनिगम्यत्वात् प्रतिक्षणस्वभावभेदवादिपक्षेऽपि च नानाक्षणेषु वर्त्तमानत्वादि
व्यवहारार्थमुपाध्यनुसरणावश्यंभावेनोक्तोपाधिदोषग्रास एव चापातादिति॰ ननु तथापि तावद्विषयभेदेनावश्यं भवितव्यं प्रतीतिभेद
स्य दुरपलपत्वात् अतः सामान्यतः सिद्धो विशेषतो विवेचनाशक्तो संशय एवास्तामिति चेन्न ०॥ ॥ संशयस्यापि निर्वक्तुमशक्यत्वा
त्॰ तथा हि संशयस्य निश्चयात् किमुपाधिकृतो विशेषः उत जातिकृतः अद्ये किं विषयविशेषेणोपाधिना उत कारणविशेषेण उता
न्येन केनचित् संबंधिना कृतः न प्रथमस्तस्यानिर्वचनात् उभयकोटिविषयः संशय इति चेन्न॰ कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयस्यापि सं

शायत्वप्रसंगात् प्रतीतिरेवैनैवमिति चेन्न भेदाभेदादिप्रतीतीनांशाह्रस्वभ्रमादिप्रतीतीनां च तादृशीनां संभवात् समुच्चयप्रकारेकोप्यार
विरोधः प्रकारांशे संशये तु विरोधइति विशेषइति चेन्न पीतः शंखइत्यादिषु पीतत्वशंखत्वादेर्भिन्नाश्रयता नियमं विरोधं जानतोपि प्रत्यया
त् तथापि तस्याबुद्धौ न भासते इति चेन्न कथमेमिति प्रकारोपि तत्प्रकाशात् तयोरेकाश्रययोर्विरोधप्रतीतेरवश्योपेयत्वात् मिथ्याधि
यस्त्वाइति चेन्न संशयस्यापि भवद्भिरतत्त्वबुद्धित्वांगीकारात् तत्त्वातत्त्वबुद्ध्योश्च तद्विषयत्वेन विशेषाभावात् न हि मिथ्यारजतबुद्धेर
जतबुद्धिरेव न भवति अव्यवस्थितकोटिकोद्वयविषयः संशयइति चेत् कथमव्यवस्थानाम पाक्षिकत्वेति चेत् न पर्यायं पृच्छामो पितु
किं कोटिद्वयस्य धर्मः कश्चिदसौ आद्ये कोटिद्वयनिश्चयेन सह विरोधस्तदवस्थः द्वितीये यद्यसौ केन चित्प्रमाणेन सिद्धस्तदा तस्यैव को
टिद्वयाश्रितधर्मविषयस्य संशयत्वप्रसंगेन प्रमाणत्वव्याघातानासौ विषयः नास्ति तर्हि विषयकृतो विशेषः एतेनान्योपियः कश्चिद्विष
येविशेषः स्थाणुत्वतदभावादिरूपोभिधीयते सोपि निरस्तोवेदितव्यः अत्यंतासत एव तस्य प्रतिभासे जितमवत्स्व्यातिवादिभिः क्वचित्त
तश्चेत् तत्रैव प्रसंगः नापि द्वितीयः। कारणविशेषो हि विशिष्टासामग्री वास्यात् तदेकदेशो वा नाद्यः तस्या अप्रत्यक्षत्वेन तदुपहितस्य प्रत्य

३१ क्षलोचगमानुपपत्तेः अथतस्याअनुमेयत्वं लिंगासंभवात्·कार्यविशेषएवलिंगमितिचेन्न·कार्यविशेषस्यचिंत्यमानस्याव्याप्यभासेः जातिभे
दस्यचदूषणीयत्वात्·नापिद्वितीयः द्वयस्यतदेकदेशस्यसाधारणधर्मदर्शनादेविशेषद्वयस्मरणादेश्चसाधारणधर्मविशेषद्वयज्ञानप्रत्यक्षाद्
वपिहेतुत्वेनसाधारण्यात्अन्वयेचतस्मिन्लिंगाभावात्·तेनकार्येविशेषजात्याधानस्यनिरस्यत्वात्तस्याविषयत्वेनानुव्यवसायसाक्षिक
कार्यगतविशेषीभवनासामर्थ्यात्·नापितृतीयः तस्यदर्शयितुमशक्यत्वात्·नचद्वितीयः धर्मिस्वरूपादरपितद्विषयतयासंशयितत्वप्रसं
गात्·नचैवंनस्वयंस्थाणुपुरुषोवेतिसंशयेसतिनमापरामृश्यमाणस्याधर्मत्वशालिनाधर्मिणः स्वरूपसत्त्वेतिस्वरूपमेवभवतिनवेतितद्द्रष्टुरभि
मानोव्यवहारोवाकिंनामतत्स्वरूपसत्तांशमात्रावलंबिनस्तस्यज्ञानस्यनिश्चयत्वमेव·ततः किमितिचेत्·एकस्यैवज्ञानस्यनिश्चयत्वसंश
यत्वजातिसंकरः।सप्रामाण्याप्रामाण्यवद्भविष्यतीतिचेन्नअतएवहितयोर्जातित्वानंगीकारः किंनामतथाभूतातथाभूतार्थत्वलक्षणो
पाधिद्वयरूपतास्वीकारएवतयोः यदाचसंशयत्वनिश्चयत्वलक्षणजातिद्वयसंभिन्नंतद्विज्ञानमास्थीयतेतदा किंचिद्विषयमपेक्ष्यसं
शयत्वं किंचिदपेक्ष्यनियतत्वमित्यापेक्षिकीजातिव्यवस्थितिरपीत्यपूर्वः पंथाः दूरदेशस्यपथः पांथेनापिवाभवता किंनियामकमभिधेयं
येनधर्मिणितस्यनिश्चयत्वंव्यवतिष्ठेत विशेषद्वयेचसंशयत्वं विशेषदर्शनोद्दृतिश्चेन्नहि भवतिस्थाणोः स्थाणुत्वंपुरुषत्वंपुरुषस्य ३१

विशेषः प्रतीयते चासाविति विशेषदर्शनात्तत्रापि निश्चयप्रसंगः संशयात्पूर्वं नास्ति विशेषदर्शनमिति युक्तस्तथापि संशय इति चेन्न
धर्मिधियः पूर्वत्र हि कथं तत्र न विशेषदर्शनं स्यात् संशयकाले च नास्ति विशेषदर्शनमित्यनंतरं तर्हि संशयानुत्पत्तिप्रसंगोऽपि युक्त
एव तदीयविषयाद्विशेषाद्व्यतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितमिति चेन्न स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयानंतरं दारुमयो मांसमयो
वायमिति संशयो नोपपद्येत तदुभयमयत्वव्यतिरिक्तयोर्विशेषयोः पूर्वज्ञानेनोल्लिखितत्वात् अन्यतरविशेषदर्शनं संशयप्रति
रोधकं संशयेन तदुभयोरुपदर्शनमतो नोक्तः प्रसंग इति चेन्न हि स्थाणुश्च पुरुषश्चेति कुतोपि भ्रमे जाते द[illegible]मयो वायं मांसमयो वेति संश
यप्रतिरोधो न स्यात् पूर्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात् विशेषदर्शनं विशेषनिश्चयो विवक्षितो न तु विशेषज्ञानमात्रं येन सं
शयोपनीतादपि विशेषात्संशयरोधः प्रसज्येतेति चेत् नैवं संशयेन यावुपदर्शितौ विशेषौ तत्र तत्र संशयश्च न निश्चयत्वमि
तिव्यवस्थायां सिद्धायामुपदर्शितनियामकसिद्धिर्भवति सिद्धे चास्मिन्नियामके संशयस्य विशेषद्वयं प्रति निश्चयत्वं नास्ती
ति सिध्येदित्यन्योन्याश्रयापत्तिं को वारयिता स्यादेतत् संशयज्ञानस्य धर्मिविषयत्वेऽभ्युपगम्यमाने द्वैरूप्यसमापद्येत तन्न

तदनभ्युपगमए।वनिवर्तते तेन धर्मिज्ञानं निश्चयात्मकमन्यदेव स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विरोध एव नास्तीति। स्थाणुर्वा पुरुषो वेति चान्यदेव संशयज्ञा
३२ नमभ्युपेयाप्यामइति चेन्मैवं एकधर्मिसंबंधोपनयनव्यतिरेकेण स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विरोध एव नास्तीति स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येतदेव न स्यात्।
न हि यस्य कस्यचित्स्थाणुत्वेन यस्य कस्यचित्पुरुषत्वं विरुध्यते धर्मिसंबंधमनंतर्भाव्य विरोधजगन्नि तयोरन्योन्यस्य व्यतिषक्तो
रसत्वमेव प्रसज्येत धर्मिणो वा पुरुषत्वनिर्णयाद्यथा संशयो निवर्तते तेनोत्पद्यते वा तथा स्वात्मनः पुरुषत्वनिर्णयात्संशयो निवर्तते नोत्पद्येत
वा विशेषाभावात् यथा च द्रष्टुर्न स्वशरीरविषयः संशयस्तथैव पुरोवर्तिविषयोपि नासौ कथं चेदमर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानः
योयमूर्ध्वताधर्मोस्य किं स्थाणुरुत पुरुष इति कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञादयोप्येकज्ञानमंगीकृता इत्यलं छिन्ना विशिष्टज्ञानसंस्था। संजातश्च
गौरश्वः पुरुष इतिवद्विशकलितो विज्ञानसंसार इत्यास्तां विस्ताराभिनिवेशः नन्वस्ति तावत्स्थाणुर्वा पुरुषो वेति परस्परविरुद्धार्था
वगाही प्रत्ययः स स्वविषयं तथाभूतमुपस्थापयिष्यति। न। उक्तबाधकैः सर्वप्रकारखंडने परिशेषासंभवात्। यच्च स्वरूपमादाय
विरुद्धार्थत्वमभिधीयते तत्तदपि निर्वक्तुं न शक्यते॥ तथा हि भावतदभावयोः को विरोधः॥ सहानवस्थानमिति चेत्। न देशभेदेन

सहाप्यवस्थानात्॥देशाभेदेनेतिचेन्न॥संयोगाद्यव्यापकत्वंयद्यभ्युपेयते तदा तथाप्यनुपपत्तिः प्रकारभेदेनतथाभावस्याभ्युपगमात्·
तस्यपक्षे एकेनप्रकारेणैकस्मिन्सहानवस्थानविरोधः संयोगाद्यव्यापकत्वानभ्युपगंतृपक्षे च देशाभेदेनसहानवस्थानंसदूषितं चेत्॥न
त्वयितदुभयावस्थानसाहित्यनिषेधोवातदुभयावस्थाननिषेधसाहित्यंवास्यात्‌आद्येप्रसिद्धप्रतियोगित्वंतदुभयावस्थानसाहित्य
स्यक्वचिदप्यप्रमितेः शशविषाणनिषेधादेश्वनाके विषाणनिषेधादिरूपत्वांगीकारेणप्रसिद्धप्रतियोगित्वाभ्युपगमात्·पदाद्व
स्कन्नः प्रतियोगितेति·अन्यथालब्धरूपंकंचित्किंचित्ताद्दगेवनिषिध्यतेइति·द्वितीयेतुतदुभयावस्थानसाहित्यस्वीकारएवस्यात्
तदुभयनिषेधयोस्तदुभयतयैवांगीकारात्परस्परप्रतिक्षेपकत्वंविरोधइतिचेन्न·तद्धिपरस्परप्रतिक्षेपंप्रतिकारणत्वंवातदात्मा
वा·नप्रथमः प्रमाणाभावेनतथाविधतत्कार्यानंगीकारात्·नद्वितीयः प्रतिक्षेपशब्दार्थस्योभयानुगतत्वात्·यत्रैकस्यसत्वं
तत्रापरस्यासत्वंनियमेनयत्तद्विरोधस्तयोरितिचेत्·नसत्वासत्वयोरेकापराश्रयत्वेवैयधिकरण्यात्·संबंधतदव्यतिरेकत्वे
एकसत्वस्यैवापरासत्वात्मकतयास्वीकारेणयत्रैकस्यसत्वंतत्रैकस्यसत्वमितिवचनार्थप्रसंगेनपौनरुक्त्याव्याप्त्यापातात्·
यत्रघटाभावइत्यत्रखल्वयमर्थोयन्नामयत्[illegible]ाधेयतयासंबंधीघटाभावः तत्रघटोनास्तीत्यस्याप्ययमर्थस्तन्निष्ठाधेयतयो

संबंधिघटाभावइतियत्रघटइत्यस्यकोर्थोयस्याधेयतयासंबंधीघटः तत्रघटाभावोनास्तीतिको।र्थतस्याधेयतयासंबंधी
३२ घटाभावनिषेधः घटाभावसंबंधस्य घटाभावात्मकतया घटाभावनिषेधस्यापिघटात्मकतयेतितस्मात्तस्याधेयतयासंबंधी
घटइत्येवार्थः अत्तो घटतदभावयोर्भेदंमनसिकृत्वापिनविप्रतिपत्तव्यमिति॰यत्रैकस्यावस्थानंतत्रैकस्यैवेतिनियमाभिप्राये
णापोमरुत्वाहितिचिंतननीयमस्य यत्किंचदन्यव्यवच्छेदकत्वेसिद्ध'त्वाताद्विरोधिव्यवच्छेदकत्वस्याविरोधानिर्वचने
निर्वचनात् अभावपक्षेभावव्यवच्छेदोभावाभावाविधानातिरिक्तपक्षेचाभावव्यवच्छेदोनियमार्थइतिचेत्॰न॰एक
रूपानभिधानेनुगताविरोधानिर्वचनात् किंचाभावाभावव्यवच्छेदयोरभावाभावाविधानातिरिक्तयोरभ्युपगमेपुन
नरपिचयत्राभावस्तत्राभावोयत्राभावइत्यकेद्वयविधेयभावानुपपत्तिरभेदादितिपौनरुक्त्यधिकफलाभा एव॰
स्यादेतत्भावाभावयोः स्वरूपमेवविरोधः नचैवसत्यविरुद्धतापत्तिर्यथासत्ताभावरूपेणसतीस्वात्मनीसादितिभवितव्य
वहारंकरोतितथाभावाभावे विरोधात्मानावेवस्वात्मनिविरुद्धरूपमविलव्यवहारंकुर्वातेः कस्यैतौविरोधइतिचानुयोगे
स्वाश्रयस्येत्युत्तरं॰ किंतत्रविरोधफलमितिप्रश्नेभेदव्यवस्थानमित्यभिधेयंन्यदाह अयमेवहिभेदोभेदहेतुर्वायद्विरुद्ध

धर्माध्यासः कारणभेदश्चेति ॥ तदेतदनुपपन्नं ॥ एतयोर्विरोधत्वं प्रत्येकं वा स्यात् ॥ मिलितयोर्वा नाद्यः प्रत्येकमेवाश्रये कत्वभंगप्र
संगात् ॥ नैकत्वाभावो भेदोभिमतः किंत्वन्योन्याश्रयापेक्षया भेदरूपधर्मवत्वमिति चेन्न ॥ तस्याभावात् ॥ कालभेदेनैकस्य भा
वाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात् ॥ तदभेद इति चेन्न तदभेदस्य स्वाभाविकस्य विवक्षितत्वे विशेषणवैयर्थ्यात् एकोपाध्यवच्छिन्नत्वस्य वि
वक्षितत्वे कालभेदाभिमतेसंभवात् भिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वे संभवात् असहावस्थित्व भिन्नोपाध्यनवच्छिन्न
त्वस्य वा विवक्षितत्वे सहत्वस्यैककालरूपत्वेन तत्रापि कालभेदविकल्पानुवृत्त्यापत्तेः मिलितत्वं चानयोरेकदेशत्वं वाभिमतमेक
कालत्वं वा एकप्रकाराप्रकारेण वृत्तिर्वा वृत्तिप्रकारान्यैकोपाध्यवच्छेदो वा ॥ नाद्यः भावात्यंताभावयोस्तदभावात् ॥ न द्वितीयः भाव
स्य प्रध्वंसप्रागभावाभ्यां तदनुपपत्तेः न तृतीयः संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे गगनादौ संयोगाभावावयोस्तदभावात् अव्याप्य
वृत्तिधर्मानभ्युपगंतृपक्षे भावाभावयोर्वृत्तौ प्रकारांतरभेदे प्रमाणाभावात् नापि चतुर्थः सहि यदि निर्दिष्टं शक्येत तदापि भा
गप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोर्वैकदानभ्युपगमेन तद्विशेषितयोरप्येकदावस्थानमभ्युपगंतव्यं तथा कदा विरोधस्य तदाश्रय
तेति वक्तुमशक्यत्वात् किंच भागप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोर्यदि तथाभावोभ्युपगम्यते तदाश्रयभेदप्रसंगः आभावांतरे

रेपि सावकाशत्वाच्च न परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं च अथ नाभ्युपगम्यते तदा भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोश्च विरोधापत्तिः तत्तदस
३४ त्वविषयोरिति चेन्न विशेषस्य तथात्वाविरोधात् कदापि सदावस्थितियोगापत्तेः नियमेन तथात्वे चाविरोधव्याघातात् मात्रशब्देन च
यदि विशेषशून्यत्वमसत्त्वस्योच्यते तदा तदनभ्युपगम एव प्रमाणाभावात् न हि निर्विशेषासत्त्वमात्रसद्भावे प्रमाणमभिधातुं शक्यते
अथ मात्रशब्दोपादानं सत्यपि विशेषसत्त्वस्य साधारणरूपपुरस्कारेण विरोधव्यवस्थितिप्रदर्शनार्थं तदा भावप्रध्वंसयोस्तादृगेवोक्त
दोषापातः प्रध्वंसादेर्विशेषसामान्यरूपस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात् तद्दशायैव विशेषपर्यवसानात् भावाभावयोर्विरोधानभ्युपगमे
तद्वाप्यनिष्टापत्तिरिति चेन्न ॥ ॥कथमापत्तिः॥ तर्कभेद इति चेन्न अथ कस्तर्कः अभ्युपगतव्याप्यं प्रतिव्यापकप्रसंजनं सः तत्प्र
संजनं च स्वीकाराहर्ताबोधनमिति चेन्न अतिव्याप्तेः अस्तित्वप्रसंगोपि संभावनानाम तर्कः तच्च यथा यदि जलं सहकारिभिः संपत्स्य
ते तदा मे तृषं शमयिष्यतीति इष्टापादनेपि गतत्वात् अनभ्युपगतव्यापकमित्यपीति चेन्न तथाभूतमपि प्रत्यव्याप्याद्व्यापकप्रसंज
नेगतत्वात् व्याप्येनेत्यपि कार्यमिति चेन्न विकल्पासहत्वात् किं परमार्थतो व्याप्यव्यापकभावव्यवस्थितयोः स्वरूपेणेष्टानिष्टत्वं उत
व्याप्यव्यापकभावेन तत्तत्र नाद्यः तथात्वाज्ञाते न वैपरीत्येनापि प्रसंजनप्रसंगात् अथापरः तथात्वेनानंगीकृतेन स्वयमपि परान्प्र ३४

तितथाचिनव्युत्पादयितुमशक्यं।किंतेनपरमार्थतस्त्वप्रभूतेनप्रसंजनेनअप्रसंगात्॥न द्वितीयःस्वयमपितथेष्टानिष्टत्वायांसत्यांकृतेतारद्विप्र
संगेयत्रोभयोरित्यादिनादोषेणप्रसंगतयानिष्टेपिगतत्वेनातिव्यापकत्वात्॥स्वयंव्याप्यतयानिष्टेनेत्यपिविशेषणीयमितिचेत्॥नस्वयम
पिव्याप्यतयेष्टेनस्वमात्रेष्टव्यापकेविषयेप्रसंगस्याव्यापनात्॥अथस्वयमनिष्टव्यापकेस्वयंव्याप्यतयेष्टेनयत्रभवतितत्रानभ्युपगत
व्यापकंपरंप्रतिपराभ्युपगतेनव्याप्येनव्यापकप्रसंजनंतर्कः।एवंसतिहिस्वानिष्टव्यापकेस्वयमिष्टव्याप्येनयत्रप्रसंगस्तत्रगमनादतिव्याप्तिर्यो
यान्वस्वमात्रेष्टव्यापकेस्वयमपिव्याप्यतयेष्टेनप्रसंगस्याव्याप्तिस्तेनिरस्तेभवतइतिचेत्॥न।यद्यत्रघटोभविष्यत्तदाद्रक्ष्यदित्याद्यव्यापनात्
तत्रस्वयमनिष्टदर्शनरूपकव्यापकेस्वयंव्याप्यतयेष्टेनैवहिदर्शनयोग्येनघटसत्त्वेनासौप्रसंगः॥अथतत्रसत्तयापिस्वयमिष्टेनेतिनिषेधकोटौप्र
वेत्यनिषेधोभिधीयतेतएवंयत्रभवति।तिचेत्तदपिन।एवंभूतेएवविपर्ययापर्यवसायिनिगततयातिव्यापकत्वात्॥विपर्ययपर्यवसायिनेत्यपिप्रक्षे
प्यमितिचेत्॥नकेवलपरपक्षदूषणायपरमात्राभ्युपगम्यमानव्याप्यत्वेनैवक्षमस्यपरंप्रतिव्यापकप्रसंजनस्याव्यापनात्॥तत्रस्वयंव्याप्त्य
नभ्युपगमेनविपर्ययपर्यवसायित्वासंभवात्सप्रसंगएवभवतिविरोधमात्रंतदितिचेन्न।अनिष्टव्याप्याभ्युपगमबलेनपरंप्रत्याप
द्यतइत्येवंभूतस्यार्थस्योभयत्रापितुल्यत्वात्॥तुल्यत्वेनिलक्षणासामर्थ्यादिविपर्ययपर्यवसायिन्येनप्रसंगस्त्वयापरिभाष्यते

तर्हि मयापरबाधनमात्रक्षमएवप्रसंगतया विपर्ययपर्यवसायिनी तु तत्र विरोधतायां परिभाषितुं शक्या॰ स्यात् अन्यथा विरोधत्वमेवो
35 भयोरपि स्यात् प्रत्यक्षस्थाने वैचित्रीचितत्र विरोधाद्विशेषः स्यात्रापि तुल्यैव॰ अतएव संभवः नापि तदर्कादन्यैवेति निरस्तं आरोपाद
पि व्याप्यत्वनिमित व्यापकाभ्युपगमाविशेषात्॰ अतएव परप्रमीतेनेति विशेष्यपरानिष्टापादनमात्ररूपविपर्ययापर्यवसायि
तर्कता निरस्येति निरस्तं॰ परमार्थतोव्याप्यभावेपि पराभ्युपगममादाय प्रसंगप्रवृत्तेरुपपत्तेः कथं हि परेण व्याप्यतयानुमतात् तं प्रति
व्यापकानुमत्यानापतितव्यं॰ न हि प्रसंगो वास्तवत्वं व्याप्तेरवलंबते किंनामाभ्युपगममात्रं अनभ्युपगतौ वस्तुगत्यास्थितेनापितेनापाद
नाप्रवृत्तेः अतएवप्रमाणेन व्याप्यानुमतिमुत्पाद्यापादनं क्रियते वस्तुगत्या व्याप्यत्वं तथात्वेनाभ्युपगतत्वं चद्वयमपि प्रसंगस्यांगमिति
चेन्न तथात्वेनाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसंगांगतया मंतव्यस्य परानपेक्षस्यैव संभवे तत्वे वास्तवव्याप्यत्वस्यापि प्रवेशेन प्रमाणाभावात् तस्मा
द्यः परस्य प्रसंगः स्वपक्षसिध्यंगतस्य विपर्ययवसायित्वादोषायैवस्या न तु प्रसंगस्य तस्य विपर्ययपर्यवसानदाढ्यार्थं दंडतयोपन्यासात् सौगता
नां सत्वलक्षिकत्वेव्याप्तिसाधक विपर्ययेयान्यथाभावदंडप्रसंगवत् तामंतरेण तस्य स्वपक्षसाधनत्वाक्षमत्वात् तस्य च व्याप्तिवास्तवत्वमपि
मंतव्यमन्यथा विपर्ययेपि व्याप्त्यभावेन स्वपक्षसाधनाक्षमत्वादेव॰ यस्तु प्रसंगः परपक्षबाधमात्रं तत्र पराभ्युपगममात्रं प्रयोजकं तावदेतेन

परपक्षप्रतिक्षेपक्षमत्वेन वास्तवव्याप्तिविपर्ययपर्यवसानपर्यंतानुसारित्वादितियुक्तं पश्यामः तथा च सति कथितलक्षणासंगतिरेवे
व अथ व्याप्याभ्युपगमेनानिष्टव्यापकस्य प्रतीतिस्तर्क इति चेन्न इष्टार्थसंभावनायामव्याप्तेः तेन व्यापकस्य प्रतीतिः स इति चेन्न इष्टापादनेऽपि
गतत्वात् अप्रमितस्य तथेति चेन्न प्रथमानुमानेऽपि गतत्वात् अनुमाने व्याप्यस्य प्रमया न तथानभ्युपगमेनेति चेन्न वक्ष्यगत्वाद्व्याप्यस्य प्रमा
यापि प्रतिबाधसिद्धस्य व्यापकानुमानासंभवेन तत्राप्यभ्युपगम्य पर्यवसंगंतव्यत्वादेवं नन्वेवमन्यतरासिद्धं व्याप्यं प्रसाध्यानुमानव्यवस्थाप
नमुच्छिन्नं तदप्रसाधनेऽन्यतरासिध्यात्प्रसाधने परस्याभ्युपगंतुरपसिद्धांतादपसिद्धांतमनुज्ञाव्यनादिना प्रसाधिताव्यापकप्रसाधने पर्यनु
योज्योपेक्षणादिति किं तत्र तथा न स्यात् किमत्राप्रस्तुतयाऽनुचिंतया अन्यतरासिद्धस्य तावद्व्याप्यस्य परेणाभ्युपगमं कारयित्वैव न व्याप
कप्रसाधनमभ्युपेयं तस्याप्रमासइति चेन्न मिथो विरुद्धादौ तर्काभासेऽपि गतत्वात् आश्रयासिध्यादिव्यतिरेके सतीति चेन्न संदिग्ध
धूमदर्शनाद्य यत्र धूमस्तदाग्निमानिति संभावनायाः परमार्थतस्तथात्वावस्थानात्प्रमात्वं त्यक्तुमपार्यत्वात् अव्यापनात् तत्कालं प्रमात्वेना
प्रतीयमानत्वमपीति चेन्न बहुत्रोदहृतसेतरत्वात् सर्वस्य चास्य पूर्वोक्तैर्भूयानिष्टव्यापकेष्टव्याप्योदाहरणेगतत्वेनातिव्यापकत्वात् तद्व्यव
च्छेदार्थमारोपितस्य व्याप्यस्याभ्युपगमेनेति करणे च सिद्धेन व्याप्येन प्रसंगस्याव्यापनात् न च श्राकार्यत्वाद्य यद्दृष्टस्तदृष्टमीमांसकः

शंसतितदानीमविशेषेणकल्टकार्यमपिपर्यवस्येत्अस्यनदितिअपिचात्माश्रयोन्योन्याश्रयश्चक्रकंव्याघातोनवस्थाप्रतिबंदीचेत्यापा
३६ द्येभिद्यमानषट्तर्कीष्यतेस्वरूपंचैषांस्वस्याव्यवहितस्वापेक्षणमात्माश्रयःअन्योन्यस्याव्यवहितान्योन्यापेक्षित्वमन्योन्याश्रयःअंतरि
तस्यतद्व्यवहृयमात्माश्रयोन्योन्याश्रयश्चचक्रकंविरुद्धसमुच्चयोव्याघातःउपपाद्योपपादकप्रवाहोनवधिरनवस्थास्वाभ्युपगतदोषतु
ल्यताप्रतिबंदीति॰तत्रात्माश्रयस्यसंबंधद्वाराभेदादाभासत्वंयथाप्रमेयत्वस्यात्मनिवृत्तौ॰क्वचिन्नैवमपियथानेककालस्थस्यघटस्य
पूर्वकालवृत्त्यात्मनउत्तरकालवृत्तिमात्मानंप्रतिकारणत्वेअन्योन्याश्रयस्यव्यक्तिभेदात्यथाज्ञानेनसंस्कारस्यतेनचज्ञानस्य
चक्रकस्यापितस्मात्यथाबीजेनांकरस्तेनस्तंबःतेनचबीजंन्यतद्इतिअथव्याघातस्योपाधिभेदात्यथाकालभेदादिनाजनना
जननादेःअनवस्थायाःक्रियायेपरंपरानंत्यानपेक्षणात्अथासामग्र्याकार्यजननायस्वसामग्र्यानंत्यानपेक्षणेतामेतामधोधावं
तिमनवस्थामाचक्षते॰क्वचिन्नैवमपियथास्वाश्रयेभिन्नबुद्धिजननायस्वगतभेदानुपजीवनादपिभेदस्यानंत्येप्राग्लोपादिदोषात्ता
मेतामूर्ध्वंधावंतीमनवस्थामाचक्षते॰प्रतिबंधाविशेषात्यथाधूमानुमानेप्युपाधिवांकाप्रतिबंधांतर्कानुकूलत्वादितितद्दोषामापा
दनानितर्काभासाःकथमुक्तलक्षणेनसंग्राह्याः॥सत्यपिव्याप्त्याद्यदोषेप्रसंगस्यानगतेनतेनविशेषणाभासीभूतत्वात्॰प्रसंग

स्थानेतावत्तां विशेषणाम्भावेनलक्षणंविशेषणीयमितिचेत् अन्योन्याश्रयाभासस्तप्रयोजकस्यव्यक्तिभेदस्याभावेनानवस्थाया
मेवमात्माश्रयाभासत्वप्रयोजकस्यद्वाराभेदस्याभावेनात्माश्रयांतरादितिव्यक्तमव्यापकत्वापत्तेः अपिचापसिद्धांतविरोधा
दिघपिकलक्षणंगच्छत्कारवारणीयंयत्रनिग्रहेतकौतराणांमंतर्भावस्तत्रैवतदीयोपीतिपृथग्निग्रहत्वानुपपत्तेः।आत्माश्रयादे
श्चमूलेव्याप्तौप्रमाणोपगमश्चैवं तर्हिप्रामाणित्वान्नदोषत्वंनचेन्मूलशैथिल्यमित्युभयपाशाज्जूतः कथंमोचनीयः।अथोन्यतेयदे
तदाश्रितत्वमाश्रितत्वंचतद्भेदेदृष्टंस्वयदिविवादाध्यासितेत्वयोधेयतेतदाभेदःस्यादित्याकारेणापादनेनोक्तदोषापत्तिरितिमैवं।ए
एकस्यापिदृष्टत्वात्तदाश्रयत्वंतदाश्रितत्वंचमिथोभेदनियतमितिचेन्न।तन्मिथःशद्वाभ्यांस्वारीकत्वात् एतदाश्रयत्वादेतदाश्रि
तत्वानेकत्वंस्यादित्यादिवचनभंग्यापाद्यमितिचेन्नतथैतदेतदाश्रयादित्यस्यादेतनस्यादिति व्याप्यापादनेचेतरुकंधर्म्याद्यापा
द्ययोर्व्याहतत्वात्नचवाच्यमापाद्यस्यप्रमाणवाधितानुकूलतैवव्याहतादपिसासंभवतीतिनदोषमावहतीतियतआपाद्यपादक
योःसामानाधिकरण्यानादरेतिप्रसंगस्यात्यतोविपर्ययापर्यवसायित्वमेवंस्यात्एवंहि विपर्ययोवक्तव्योयन्नामभवतिचेतदेत
त्तस्मान्नेतदाश्रयइतिनचेतत्त्वंभवितुमर्हतिएतदित्युद्दिष्टेधर्मिणिएतत्त्व विधानासंभवात्उद्देश्यविधेययोःप्रकारभेदस्याभावा

त्वनच्चप्रसंगमात्रमेतद्बाधायैवास्तुकृतमस्यविपर्ययपर्यवसानेनेतियुक्तस्वयमपिप्रसंगमूलस्यव्याप्तेरिष्टंतयाप्रसंजितनिषेधेनव्यतिरे
३७ कप्रामाणिकत्वस्यावश्यमंतव्यव्यापत्तेः।अतएवैतदन्यत्वस्यादित्यपिवाक्यप्रसंजनंएतदन्यत्वस्यैतत्स्वरूपभेदमादायैवप्रतीतिपर्य
वसायितयाप्रसंगेव्याघातादेवविपर्ययेप्यैतद्विशेषितान्यत्वपिधायिनोविशेषणताप्रविष्टमात्मानंन्नात्मनिविरोधीयमा
नंष्टमेतेएतदन्यत्वस्यैतदन्यान्यत्वस्यैतत्त्वात्अन्यत्वावरोधेत्मनः।नुपलक्षणत्वेचान्यत्वमात्रमुपलक्ष्यमाणमन्यस्मादप्यन्यत्व
प्रत्ययव्यवहारोपपादकंभवदन्यत्वव्यक्तिभेदपर्यंतगमनंप्रमाणस्यनसहतेयदिचान्यत्वव्यक्तिभेदोपिस्यात्तथापिप्रसंगमूलभू
ताव्याप्तिःसामान्याकारपुरस्कारित्वादेतेनैवोपधीयमानानामन्यत्वव्यक्तीनामैक्यमादायप्रवृत्तातथैवप्रसंगेविपर्ययेचोपपन्नो
स्यादेनोक्तदोषालंघनायेतिएवंप्रकारताचाश्रयाश्रयिभावस्वप्रकारांतराश्रयेष्वप्यात्माश्रयोदाहरणेषुद्रष्टव्यतेअन्योन्याश्र
येतथाभेदेनावगताद्बुद्धेर्ज्ञानोपगमेसोपित्वयाकथंकारमुपन्यसनीयः।नतावत्प्रथेतदेतद्बोधाधीनबोधंस्यात्तदानबुध्ये
तेतितथासतिव्याप्त्यसिद्धेः।एतद्बोधाधीनबोधत्वस्यैवादृष्टचरत्वात्।कथंचनव्याप्यव्यापकभेदकल्पनयाव्यभिचारा

प्रतीचरत्रत्वयोर्वास्तेप्यतथ्या भावशंकाखंडकदंडदुर्लभत्वात् एवमन्योन्याश्रयांतरेपि॰ चक्रकं चमध्येपरमंतर्भाव्यात्मान्योन्याश्रया
वेवविपरिणमतइतिनद्वेषंनातिकामति॰ व्याघातस्तु यथासंन्नास्तीयत्र तमपिकथं प्रयोक्ष्ये सेयचयंसन्नुस्यात्तदानीमसंस्यादिति॰
तर्हिसंन्नस्यादितिस्यापि सतस्यादित्यस्मिंन्नेवार्थपर्यवसानादभेदेनव्याप्यव्यापकभावस्सेवा सिध्यापत्तिः स्वभावविरुध्योपजीवि
न्वविरुद्धांतरेत्वव्याघातनिरासादेवनिरस्तप्रायोगोमीहिषस्ततोन भवतिजगवात्मनानियतायत्तोमहिषात्मतेस्येवंहिवयो
र्विसे। धःअनवस्थातुयथासत्तायामपिसत्तांतरमित्यनवधोसत्ताप्रवाहइष्यमाणेतत्र कथंप्रत्यवस्थेयंनतावद्याद्दिसत्तायां
सत्तास्यात्तदानविश्रांतिःस्यादिति॰ सत्तायांसत्ताभ्युपगमस्य विश्रांत्यभावेनसद्व्याप्तिसिध्यसिध्योदोषप्रसक्तत्वात्॥ प्र
प्रतिबंदीन्वखंडितैव॰ किंच प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्यवहार्यत्वसं निकर्षवत्त्वाभावप्रतियोगित्वादीनामात्माश्रितत्वदर्शनात्कथमा
श्रयत्वखंडिकाव्याप्तिः सव्यभिचारानस्यात् द्वारव्यक्तिभेदस्याभिव्यभिचारीव्यतिरेकत्वादस्वप्रकाशत्वादिनास्वयमेवस्वज्ञा
नत्वस्यएवमभावेन्यमभावमस्वीकुर्वतास्वयमेवस्वाभावत्वस्यएवंतमेवगृह्णासंग्राहकंचात्मप्रतीतोएवंतमेवज्ञाप्यंज्ञप्तिकार
णंचशाब्दोवाचकइत्यत्रएवंतमेवनाश्यंनाशकंच प्रध्वंसिनिएवतदेवसंबंधिसंबंधश्चस्वभावसंबंधोपगमेइत्यादिकुलमुपगमेइत्यादि ब

३८ बदुलमुपगमेस्यात्मा श्रयतदाभारविवेकाय किंनियामकमुपेयं अन्योन्याश्रयो चांत्योपांत्यशब्दयोसन्योन्यानात्मकतायांसमव्या
प्तिकयोश्चान्योन्यव्याप्यव्यापकतायां एककार्यकारिणां चान्योन्यसहकारितायां एवमन्यत्रापि तत्र तत्र दर्शनात्कथं नव्याप्ति
भंगः कश्च विशेषाय यद्व्यतिरेकोविशेषणमुपादीयेत तत्र तत्र विरोधानैवमिति चेत्॰ अन्यत्र तथाभावादर्शनस्य विरोधाभ्युपग
ममूलस्याविशेषात् तत्र तत्र तथात्वे सद्भाव विशेष इति चेत्तर्हि सर्वत्रानभ्युपगममूलं तथात्वे प्रमाणाभाव एवावश्योपजीव्यो
दूष्यपक्षिप्यताकृतमन्योन्याश्रयेण व्यभिचरितदोषत्वेनेति न्वकेतेपिडुः खजन्मादिसु चाक्रोदिषु व्यभिचारदर्शनादव्याप्ति
विशेषव्यतिरेकदर्शने दुःखांकचकार्यकारणभावस्य तज्जातीयतया नियतत्वेन व्यक्तिभेदस्य चक्रेकानंतभूतत्वादव्याघा
तेप्येकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे तथा न च कालभेदादि विशेषाघटतत्संसादौ कालभेदेपि तादात्म्यव्याघातोपगमादेव॰
सत्प्रतिपक्षजात्योश्चको विशेषो व्याघातो येन पूर्वत्र बाध्यबाध्यकयोर्द्वयोरप्याभासत्वमुत्तरत्र तु तस्य परं न तथोपेयत इति
गुरवः यद्यपि प्रतिपक्षहेतुः साध्यांतरधासधकइत्यस्ति तस्य जात्युत्तरवैधर्म्यं तथासद्धेतुरधकः समबलप्रतिपक्षत्वादित्य

३८

स्वदूषणत्वार्थमवश्यापेक्षद्वारात्मव्याघातत्वात् साक्षाद्भावत्र्योपस्थाप्यस्य द्वारेण वा स्वव्याघातकतायामुपयुक्तविरो
धाभावात् न चास्तामेव व्याघातः तत्प्रतिपक्षतानातु निरवधेर्वृत्तिः शाक्यं मंतुं यतः शब्दादे नित्यमनित्यत्वमित्युभयमास्तां नि
त्यान्वक्षमेतत्तथा विरुद्धत्वात् तामित्यप्युक्तोन्क थं न वारयिष्यति· स्यादप्येवं यदि तत्र सत्प्रतिपक्षत्वमेव दोषो न स्यादिति
चेत् तर्हि मंतव्यं प्रथमस्य हेतोः समानबलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादसाधकत्वमित्युक्तमावर्तते अनवस्थायां च यस्यां
यस्यां सत्तायामपरासत्तापाद्या तस्याः स्तस्याः प्रमाणेन सिद्धो नानवस्थादोषः स्यात् अप्रसिद्धो धाश्रयासिद्ध विषयमा
पादनमिति· यदि चात्माश्रयादिकं सर्वत्र विशेषोयमभिधीयते प्रमाणसिद्धत्वात् तत्र तत्र तथोपपद्यत इति तर्ह्यापादनस्थलेत
थाभ्युपगमाय प्रमाणं नास्तीत्युक्तं भवति तथा च तत्र प्रमाणप्रश्नस्यावसरो न प्रसंगस्येति अपरेपि विषयभेदात् तर्कभेदा आ
त्माश्रयादि चक्रकं तु सुप्रसिद्धाः तद्यथा विनिगमकउत्सर्गः कल्पनागौरवलाघवे चानौचित्यं चेति विकल्पनान्वययोग्येनैक
स्मिन्नभ्युपगते तदेकदेशान्वयनियमनिर्धारणाशक्यत्वमविनिगमः सत्प्रतिपक्षहेत्वोरविनिर्धारयितुमशक्यान्वय

योः परस्परं इति प्रक्षेप एव पर्यवसानात् न त्वन्यन्यतरमादायापि प्रकृतस्योपपत्तिसंभवेन। विनिगमस्य दोषत्वमेवानुपपन्नं। केनलं पुंस
३९ स्त्वन्यतरदिति संशयः स्यात् स च किंचन स्यादिति चेन्न। भावानवबोधात् प्रमाणासंभवेन क्वचिदपि विशेषः कथमभ्युपगन्तुं शक्योऽय
मादाय वस्तुगत्यापि एकस्यान्वयस्यात्। न त्वेवं प्रमाणाभाव एव दोषः स्यात् तत्ता विनिगमक इति चेन्न तस्याविनिगमोऽनेयत्वं ना विनि
गमस्यैव प्रथमोपनतस्योपन्यासोचितत्वात्। नन्वेवमनुमानेऽपि व्यक्त्या विनिगमो दोषः स्यादिति चेन्न तत्रानेकव्यक्तीनामभ्युपगम
सिध्यभावात्। सामान्यस्योपसंहारस्यैकामेवव्यक्तिमाक्षेप्तुं सामर्थ्यात् तत्र विनिगमस्य चानेकाभ्युपगमे उपस्थानादिति। बा
ऊत्यदृष्टमपेक्ष्याबाऊत्यदृष्टतया इयं तस्यानुपगमाद्धेतोरुत्सर्गः। तथ्यथा स्वस्थस्य जाग्रतो ज्ञानं प्रतिप्रामाण्याप्रामाण्यनिर्धा
रकप्रमाणानुपनियाता विशेषेऽपि विनाबाधकप्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं प्रतिस्यात् न त्वप्रामाण्यं। न्यंतर्केमेतमालंव्याकुः तस्मा
द्बोधात्मकत्वेन प्राप्ताबुद्धेः प्रमाणता। अर्थान्यथात्वहेत्वुत्थदोषज्ञानादपोद्यत इति। द्रष्टव्योदाहरणं चैतदीश्वराभिसंधौ वेद
प्रामाण्यवत्। यथायथा न सौगतो यि विप्रतिपत्तुमर्हति न नुबलवदेककोटिकसंशय एवोत्सर्गः तत्कथं तर्कस्यादिति चेन्न। उत्स
र्गस्य संभावनायाः स्वार्थस्थितित्वनुकूलतयावलंब्यत्वात् संशयस्य तन्नेवंभावात्। उत्सर्गस्यैककोटिनिष्ठत्वात् संशयस्य ३९

चकोटिद्वयावगाहित्वात् एतेनसंशयस्यैकावलंबनीयाकोटिः सेवोत्सर्गः इत्यपिनिरस्तं निर्णयोपिसंशयस्यैववस्तु नियतका
रणजत्वरूपबलशालिनी कोटिः स्यात् स्यादप्येवं यद्युत्सर्गवं निर्णयेपिसंशयस्यानुस्यूतिः स्यादितिचेन्न उत्सर्गोदाहरणेद्युत्स
र्गेमाश्रियमाणेः संशयोच्छेदानुमतेरेववाधाभावं सहकारिणमपेक्ष्योत्सर्गेणार्थेकभावएवप्रमाणीभवनात् तस्मात्संशयज्ञानव
स्थादयोवाधाद्दूषणत्वंत्यजंतस्तदभावेदूषणानिभवंतितथोत्सर्गोपत्तथैवेतिस्वगमास्वगमयोरस्वगमदुर्बलत्वंकल्पना
गौरवंदृष्टजातीयमपेक्ष्यादृष्टजातीयंदुःखेनप्रतीयतेस्वल्पमपेक्ष्यचबहूत्पाद्यमखिलजनानुभवसिद्धमेतत् दर्शितंचविवि
च्यदमीश्वरांघ्रिभिसंस्तोयथानैयायिकादिप्रतिक्षित्यादिसुप्रतिकार्यकेलृप्तानांभिन्नानामभ्युपगमायादकेयथाचसौगतं
प्रतिप्रत्येकंकारणानांसमर्थानांमनेकसमानदेशकालानेकनीलादिव्यक्त्युत्पादाप्रापादकेवृत्तिः दूषणानुकूलमिदंतेदत्तव्यति
रेकेणकल्पनालाघवंसाधनानुकूलंप्रमाणिकाव्यवहार्यत्वमसमोधेयजातीयमनेविंसंवैयात्यनामकं तस्यभेदाः प्रश्नवे
यात्यादयः प्रश्नविषयमप्रमिण्वतांप्रष्टरिप्रश्नानौचित्यंप्रश्नवैयात्यंयथावस्तुनिविधिनिषेधयोः किमिच्छसीतिपृच्छति
प्रमाण्याव्यवहारिणांसौगतंप्रतएवानौचित्यापरनामकंवैयात्यंपरस्परदोषंमनसिकृत्वाएकेब्रुवतेअत्रसहृदयानांमूक

तेवोचितत्तिञ्जपरेत्वनत्स्यप्रतीतिरेवदन्तादोसकिंगोरः कृष्णोवेतिवेयालंविनाप्रश्नः स्यादितियदिचेदमनोवृत्यंनामृदोषोनाभ्यु
४० पेयतेतदानीमर्थांतरेणप्रकृतमर्थं निरस्यार्थांतरस्यार्थांतरेणपरिहारात् तत्परंपरमा। लं विलुकामः केनदोषेणार्थांतरपरिहा
राभावस्तत्त्वादिनिञ्जर्थांतरेणैवतत्परिहरणमनुचितमित्यतोऽन्येनजीयतेऽअर्थांतरनिग्रहतायां विप्रतिपन्नोपिप्रश्नपरंपरा
मालंब्यस्वभंगभयात्कथावसानमनिच्छन् कथजयेत् नचानवस्थित्याजयतीतिवाच्यं यावदुत्तरमर्थांतरेणपरिहारेणप्रश्नां
तरेणवादयोरप्यनवस्थासास्यात्·दोषाव्यक्तिविवेकेमुंकविलोकविलोचनेकाव्यभीमांसिषुप्राप्स्यामहिमामहिनाद्दतः
ननुकथमत्रप्रामाणिकाव्यवसायेत्वमितिपृष्टेनयदिमूलत्वमालंब्यतेतथात्वंवादिनिनस्युत्पाद्यतेतदानीमप्रतिभाप
त्तेः अथतथात्वंव्युत्पाद्यतेप्रश्नार्थादप्रमाणविषयत्वमुपन्यस्यतदात्वंतास्वव्यवसायेतास्वीकृतेवस्यादितिचेत्·अत्रब्रुव
तेमूकतैवात्रविजायायेति·नचाप्रतिभैवंप्रसज्येतउत्तरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरार्हमितलक्षविशेषणात् यदिचायंनियमोवादिन
इष्यतेयदाभ्रांत्यैवतेनव्यवहर्तव्यमनुवादान्यत्रेतितदामध्यस्थोद्भाव्यत्वमस्यदोषस्योपेयतांमध्यस्थेनस्वपभ्रंशभाषया

पियथावादिप्रबोधनंक्रियतेतथायद्यप्रमाणमात्रंव्यापिक्रियेनतदाकोदोषस्तस्यस्यात्तत्रविषयेतथैवानेनवादिबोधनस्य
शक्यत्वात्तस्मान्मध्यस्थंप्रत्युत्तरदानमस्यदोषपरिहारायप्रतिवादिनापिवैयात्यलक्षणप्रदर्शनंकार्यंमध्यस्थप्रतितस्या
प्रमाणेनापिप्रतिबोधनेनिर्दोषत्वात्॰ननुमादिभ्यामेववामध्यस्थेनवातंप्रतिवादिनावात्यंसासद्विषयव्यवहारोपिगमेकथं
त्व्यातिःस्वीकृतस्यात्॰किंनस्यात्विशिष्टरूपेसंबंधांशेवासत्व्यातेरन्यथाख्यात्यादिवादिभिरभ्युपगमात्ननुवंध्यासुतनात्शश
विषाणंभिंनमित्यादिव्यवहारतःकथंविशेष्यविशेषणेपिचनासत्व्यातिरुपगंतव्येतिचेत्नासत्व्यात्यनभ्युपगमस्यसत्व्या
तित्वाद्स्यागनियमोपगमविश्रांतत्वात्॰असदपिसदुपश्लिष्टमेवप्रतिभासतेनतुकेवलमसत्कयापिख्यात्यासमुल्लिख्य
तइत्यंन्यथाख्यातिवादिभिरिष्यमाणत्वात्तवंध्यासुतनात्शशविषाणंभिंनमितिप्रतिपन्नापिहिभिंनमित्ययमंशःसामान्यतो
न्यत्रदृष्टएवप्रतीयतेकेवलंभेदस्यदाश्रयःप्रतियोगिचेतियद्वस्तुनतदसदाश्रयःप्रतियोगिवतस्येत्यन्यथाकृत्वाप्र
तीयतेइत्यन्यथाख्यातिरेवोपगताभवतियथातुविशिष्टमत्यंतासद्वततथाश्रयप्रतियोगिनोअत्यंतासतीएवंकिंप्रति
न

भासेनेतावतापियथोक्तान्यथाख्यात्यनुल्लंघनादेवनचैवमसत्ख्यातिवादिनाऽवाक्यंवक्तुंकेवलंसदेवप्रकाशतइत्यस्मात्पक्षाद्वि
४१ परीतंविशिष्टसंबंधश्चक्वचिद्विशेषणाद्यप्यसत्तावज्ञात्योर्क्लिष्टमितइत्येवंरूपातावदसत्ख्यातिःपरेणैवोपगतेवयदितु
सदपिप्रकाशतेकिंचितत्किंनप्रकाशतइतियतःपरेणविकल्पःसर्वथावस्त्वनुल्लेखीकेवलमलिकमुल्लिखन्नसत्ख्या
त्यात्मखीक्रियतेयदितुयथोक्तमेवरोस्युपगच्छतितदानीमनुमानप्रामाण्यादिवदत्राप्यविप्रतिपत्तिरेवेतिननुसर्वथै
वासत्ख्यातिरपिभवतानुमंतव्यैवतथाहिवंध्यासुतशशविषाणवेतिवदतःशब्दार्थप्रतियतःकिंतदणुमात्रमपि
सदनुल्लेखव्यंतत्प्रतीतेरितिचेन्न॰तत्रापितादात्म्यस्यमान्यतोन्यत्रप्रतीतस्यैवासदुपहितस्यस्फुरणोपगमात्प्रका
रभेदवैशिष्ट्येनभिन्नयोरेकत्वंहितादात्म्यंतच्चान्यत्रास्त्येवतर्कसंशयाभ्यामप्रमाभ्याजननेपितत्प्रवन्मध्यस्थाय
प्रमायातयाप्रश्नानोचित्यादिप्रमोत्पादनाविरोधःबाधवत्क्रमविषयाभावेपिभ्रमस्याप्रमात्वंपारमार्थिकंत्तावत्प्रश्नवि

षयासत्त्वेऽपि प्रश्नानौचित्यस्य तत्रोपपत्तिरेव एतेन भ्रान्तिजायाधियः प्रमात्वं तथाप्यदृष्टत्वमित्यपि परास्तप्रायमिति एव
मन्यत्राप्येवं विधोदाहरणे वाच्यं न च कश्चिदुक्तप्रकारमन्यथाख्यातिसमाधानं नानुमंतुं शक्नोति अन्यथा कथमसत्ख्याति
वादिनो मतमपि जातीयादृग्जात्यानुत्तरपरमत्वे चिन्त्यं कथं वादप्रवर्त्तेतेति त एते सर्वेऽपि तर्काः प्रमाणविरोधे वा प्रमाणाभा
वे वा निःपीडिताः प्रविशन्तो न बाधासिद्धिभ्यामिष्यन्ते पूर्वैरपि लोकसिद्धत्वाद्व्यवहृताः केवलमस्माभिरेव तर्कपदव्यामभि
षिक्तास्ततो न प्रतिबंधेन निरस्यंते विषयरक्षोपि संबध्यस्वयं छेत्तुमसांप्रतमिति ये च परस्तर्कदोषाः षट् स्वीक्रियंते आश्रया
सिद्धिरनुकूलत्वं मूलशैथिल्यं इष्टापादनं विपर्ययापर्यवसानं मिथोविरोधश्चेति सोऽयं तर्कस्य दोषविभागो नोपपद्यते व्या
प्तिपक्षधर्मतयोः प्रतीतिमपेक्ष्य यथानुमानं जायते तथैव तर्कोऽपि द्वयान्यतरमनयोर्विशेषोऽयदनुमानं तयोः प्रमित्या जायते
न केवलं वास्तवाभ्यामपि ताभ्यां परसभ्युपगमसिद्धाभ्यां भवतीति तेन विमृश्यमानस्तर्कः पराभ्युपगममात्रप्रसादसिद्धपरि

कारोनाश्रयासिद्धिमपियावद्दासत्वीमनुरोद्धममधिकरोतितनतः प्रमित्यभ्युपगमसिद्धिकृतवे विन्याश्रयङ्केदादन्योयावन्नूय
४२ थाव्वेहत्वाभास विभागस्तद्वदेवतर्काभासविभागोपिन्याख्याः नस्मादाश्रयासिद्धिमूलत्रोथिल्येष्टापादनान्यसिद्धिरेकव
दोषोनुमानवत्तर्काप्रमितत्वाबलेविनीहेत्वनभ्युपगमाहेत्वं बले विनीति विरोधः मिथोविरोधश्चसत्प्रतिपक्षतेव॰ विपर्य
यापर्यवसानंतु दोषएवापादनस्यनभवतियन्नम विपर्ययापर्यवसानादापादनमात्मसाधनानुकूलंन भवतितदन्यदेव किम
पि॰ बोधविरुद्धत्वव्यभिचारत्वनुमानवर्तकेपिदोषाः पृथग्वाच्याः बाधनुत्सर्गसंभावनादेरन्यत्रोनुकूलस्तर्कस्यसत्वमपि
दोषंतर्कस्यापत्तिसाम्यंनामोपगच्छामः सव्वोभाभ्यामभ्युपगतव्याप्येनमभ्युपगमव्यापकेच प्रागेवदर्शितइत्यास्तां ॥ ७॥
विस्तरइतिएवंप्रकाराणितन्तल्लक्षणेखंडनान्यूह्यानितदेतास्कखंडनयुक्तिषुकामपिस्थानांतरस्थांकेनापिप्रका
रेणानितत्सरस्रीमन्यांवात्स्वयमूहित्वापरैर्विरच्यमानानिपदार्थांतराण्यपिबुद्धिमताबाधनीयानिअनेनवास्माभिर्हेष
यितुंन्नांकितेभ्यः परपक्षप्रकरेभ्योयदिकोपिप्रकारांतरंस्वयमूहत्तिउक्तानांबाधकानांमध्येसुचित्प्रत्ययासमाधा

नंविदध्यात्तत्रखंडनवादिनाःप्रस्तुताप्रतिक्रियानस्फुरेत्तदापरेणप्रयुज्यमानेवाक्येबहुपादात्मकेकस्यचित्सदस्यार्थं
खंडयितुंखंडनांतरमेवतारिणीयंएवंतत्रापिपरेणप्रज्ञाशेषेणपुनस्तथैववत्राखांतरेषुसंक्रमणीयमितिखंडनत्वक्रं
संम्यगवधेयमिति॰नचत्राखासंक्रांतावर्थांतरंपतेत्वप्रकृतत्वाभावात्॰नचैकनिर्णयात्‌भेन्यसंक्रांतावनौचित्यंस्या
त्त्राद्दोननित्यःकृतकत्वादित्यादित्यादौपरेणोक्तेकृतकत्वादावविप्रतिपत्तव्यत्वायतेरन्यतरासिध्याद्युच्छेदापाता
त्येनहितंनिर्वाह्यतेतदनिर्वचनीयतयापिनिर्वाह्यानिर्वचनीयतैवेतिरस्मात्॰मचुल्योह्रस्तदीयंवयोजनंविषयांत
रेःश्रृंखलातस्यशेषेत्वत्रिधात्रमतिमक्रियेतिग्रथग्रंथिरिहक्वचित्क्वचिदपिन्यासिप्रयत्नात्मयाप्राशंमन्यम
स्वेनपठितीमस्मितखलःखेलतुःप्रज्ञाराद्धगुरुःश्लथीकृतदृढग्रंथिःसमासादयितैततर्करसोर्मिमज्जनसु
खेष्वाप्यामज्जनंसज्जनः॥१॥तांबूलद्वयमासनंचलभतेयःकान्यकुब्जेश्वराद्यःसाक्षात्कुरुतेसमाधिषुपरंब्र

ब्रह्मप्रमोदार्णवं॥यत्काव्यंमधुवर्षिधर्षितपरास्तर्केषुयस्योक्तयः श्रीहर्षस्यकवेःकृतिःकृतिमुदेतस्याभ्युदीयं॥२॥इति
४२ श्रीहर्षकृतानिर्वचनीयसर्वस्वेखंडनखाद्येतुरीयःसंकीर्णपरिछेदःसमाप्तः॥श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु॥ ॥
यादृशंपुस्तकंदृष्टातादृशंलिखितंमय॥यदिसुध्यमसुध्यंवाममदोषोनविद्यते॥१॥ हेरंबप्रसंन॥ ॥श्री॥ श्री ॥